

Agárdi Péter

Műveltségi modellek és kultúraváltások a két századelőn

A 20. század eleje és a modernizációs kultúraváltás

Elementáris társadalmi és kulturális dilemmák megválaszolását, új „szabadtanítási” (értsd: közművelődési, felnőttképzési és -oktatási) stratégia kidolgozását tűzte ki célul az 1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszus. Bár az akkori résztvevők többsége széles látókörű, európai, sőt nemzetközi távlatokban gondolkodó szakember volt, „benne-élőként”, kortársként aligha lehetett teljes rálátásuk a fő folyamatokra. Az utókornak viszont ez immár magától értetődő esélye: az egy évszázaddal ezelőtti főbb folyamatok tetten érése és történeti értelmezése egyenesen szakmai kötelezettség, de egyúttal a jelenkori, a mai kultúra önismereti érdeke is.

Száz év távlatából mára világossá vált: nem az 1896-os látványos millenniumi ünnepek jelentettek igazi művelődéstörténeti korfordulót, hanem a századforduló éveiben összesűrűsödött társadalmi és kulturális átalakulások komplexuma. A kiegyezés után – a korabeli (dualisztikus) jogállamiság létrejöttével összefüggően – felgyorsult gazdasági és infrastrukturális fejlődés, a közlekedés, a városiasodás, a motorizáció, a modern élelmiszer- és textilipar kibontakozása stb. az életmód gyökeres átalakítását hozta magával falun és városon egyaránt. A kapitalizmus intézményesedése természetesen ellentmondásosan érintette a társadalom szerkezetét, mert az átlagos életszínvonal emelkedése, a középosztályok szélesedése és a modern nagyipari munkásság létrejötte együtt járt több feudális zárvány megmaradásával, sőt betokosodásával, továbbá a polarizálódás és marginalizálódás riasztó tüneteivel. Ez utóbbiak különösen a századvégi agrárválság idején telepedtek rá a falvakra, ami a szociális feszültségeket is kiélezte és több helyütt robbanáshoz, illetve tömeges kivándorláshoz vezetett.

Ennek az ellentmondásos, de alapvetően pozitív modernizációs folyamatnak okként és okozatként egyaránt velejárója volt az alfabetizáció javulása: egy emberöltő alatt, Eötvös József népoktatási törvénye (1868) óta a század elejére kb. 25%-kal csökkent az analabéták aránya, 65-ről 40%-ra. Ez is túl magas volt még a nyugat-európai fejlődéshez képest, de mégis csak jelentős javulás, ami mögött a változó munkafeltételek, illetve -követelmények, a tömegsajtó elterjedése, a korai globalizáció megnövekedett információs igényei, de egyúttal a bulvárkultúra vonzereje is szerepet játszottak. A századelőn jött létre a modern tömegsajtó, amelynek két jellegzetes minőségi kulturális dokumentuma a (mások mellett) Herczeg Ferenc szerkesztette konzervatív *Új Idők* c. hetilap és az 1905-től napilapként megjelenő baloldali *Népszava* hétvégi kulturális melléklete, az *Olvasótár*. A századvég viharos körülmények között, de mégis csak hatályba léptetett egyházjogi és családjogi törvényei felgyorsították a polgárosodás, a laicizálódás, a vallási emancipáció és a szekularizáció folyamatait, még ha az egyházi latifundiumok zöme védett maradt is, s

1 tudomány és társadalom

hasznlóképp megőrződött (sőt 1907-től újraerősödött) a keresztény egyházak közjogi-politikai szerepe is. A polgári anyakönyvezés bevezetése, a nők gimnáziumi és felsőoktatási tanulmányainak engedélyezése, a zsidóság 1867-es emancipációját 1895-ben követő kollektív recepciója mind-mind fontos lépések voltak a polgári individuum szabadságjogainak szélesebb intézményesítése, a sajtó-, a lelkiismereti és vallásszabadság erősödése, a képmutató prűderia levetkezése, a társadalmi mikromechanizmusok modernizálódása stb. terén. Még akkor is fordulat értékű ez a változás, ha a választójog továbbra is megdöbbenően alacsony maradt is (6% – különösen a szegényparasztságot, a proletariátust és a nemzetiségeket sújtva), és ha a konzervatív-agrárius körök meg-megújuló kísérleteket tettek a tőkés rendszerben kibontakozó ellentmondások romantikus antikapitalista előjelű, sőt olykor egyenesen rasszista, antiszemita jellegű „feloldására”, azaz manipulálására. (Tényleges „eredményt” e tekintetben 1920 után, a numerus clausus bevezetésével s egyéb antihumánus tendenciák elszabadításával „érnek el”, immár a Trianon-szindróma hazug és hamis terápiájaként.)

A „modern városias életforma és érzület” persze metafora, de mégis plasztikusan fejezte ki azt a változást, ami a korabeli magyar társadalom jelentős – ha még nem is többségi – része számára fordulatot hozott. S ami döntő szerepet játszott – megint csak egyszerre okként és okozatként – a századelő nagy művészi forradalmában, Ady és az egész *Nyugat*-nemzedék, a nagybányaiak és a magyar szecesszió elindulásában és széleskörű visszhangjában. Adyban – a századelő talán „legsűrűbb”, leginkább fókuszot jelentő alkotó egyéniségében és munkásságában – erős kulturális tradíciók és innovációk szintetizálódnak: a kurucos kálvinizmus és a modern európaiság, a szenvedélyesen patrióta nemzetkritika és az individualizmus, a liberális, sőt forradalmi hangoltságú baloldaliság és megmaradás-pesszimizmus. Az irodalmi és képzőművészeti fordulat egybeesik – a millenniumi magyarkodás ellenpontjaként is – az autentikus magyar és kelet-európai népzene kutatásának és kiadásának szervezett megindulásával – Bartók és Kodály jóvoltából. A magyar szociológia, Jászi Oszkár és körének fellépése, a Lukács György s mások nevéhez fűződő modern filozófia század eleji szárnypróbálgatása, továbbá a Freud szellemiségét vitatkozva áttemelő magyar pszichoanalitikus irányzatok elindulása (Ferenczi Sándor s mások) a társadalomtudományok oldaláról egészítik ki és hitelesítik ezt a kultúraváltást. Ezen „elitkulturális” innovációk mögött ugyanakkor ott látható a tömegkultúra modernizálódása és expanziója, a nyomdaipar nagy fordulatától és a hirdetési piactól elválaszthatatlan tömegsajtó konjunktúrája, a telefonhírmondó (a rádió elődje), továbbá a némafilm és a mozi megjelenése, a tömegszórakozás új műfajainak, az operettnek, a kabarének és a népies műdal, azaz a magyar nóta cigányzenészek általi vendéglői-kocsmai műfajának elterjedése. De említhető az angolszász polgári és munkásművelődés korszerű intézményének, a *public library*nek a fokozatos meghonosítása is Magyarországon, ami elsősorban Szabó Ervin egyszerre polgáris és szocialista gondolkodásmódját, egyúttal gyakorlatias erőfeszítéseit dicséri; továbbá Kunfi Zsigmond új iskolaszemlélete, valamint az ipari formatervezés első nagy hulláma, nem utolsósorban a pécsi Zsolnayak jóvoltából.

A kulturális értékteremtés, a szellemi mozgás szempontjából megdöbbenően tömény évek ezek: csak a 19. századi reformkorhoz mérhető az új művek, irányzatok, értékek virágba borulásának ez a 1905 és 1910 közötti pazar évada. Ahogy Horváth Zoltán történész-újságíró nevezte őket közel fél évszázada (1961), s nyomában Litván György és

mások: a második reformnemzedék sokoldalú tehetségeinek, a tudományos és művészi kvalitás, valamint a társadalmi érzékenység és felelősségvállalás, „nemzet és haladás” egybeforrásának köszönhető ez a száz év után is példaadó, szinte forradalmi léptékű szellemi fordulat. S ami – röviden már szoltam róla – korántsem csupán az elitkultúrát és a politikai-ideológiai szférát érintette, hanem a vidéki és a fővárosi populáris kultúrát is, széles rétegek életformáját, a műveltségi modelleket is radikálisan átrendezte. Plasztikusan tükröződött mindez a magyar kultúráról, a nemzeti művelődésről, a Kelethez vagy Nyugathoz tartozásunkról, az európaiságról, a városiasodás kulturális pozitívumairól és kockázatairól stb. folyó éles (szinte „mai”) eszmecserékben, amelyek részben még a millenniumi ünnepségsorozattal függtek össze, részben már a 20. század eleji művészi és tudományos forradalom – ezen belül az Ady-jelenség – megítélése körül bontakoztak ki. Ezekbe a vitákba természetesen mindkét oldalról beleszövődtek a kor ideológiai, sőt politikai értékállításai, illetve ellenségekpei. Hadd utaljak csak a választójogi küzdelmekről, a tankötelezettség végrehajtásáról és remélt bővítéséről, a munkaidő szabályozásáról és 8 órára csökkentéséről, a nemzetiségi kérdésről, a „Nyugat”-os irodalom, a modern képzőművészet és zene nemzeti és humánusan egyetemes vagy éppen – úgymond – „beteges, nemzetietlen” karakteréről, a „magyarság és zsidóság viszonyáról”, a modern kálvinizmusról stb. folyó éles eszmecserékre, sőt küzdelmekre. Sőt, mind az új tudományos és művészi értékek eme néhány év alatti virágba borulása, mind pedig a kultúrafelfogások között kiéleződő ideológiai és értékviita egy politikailag rendkívül kiélezett időszakra esik. A köztörténetből ismert az 1904-1907-es évek története: a dualisztikus rendszer válsága, a Bécs elleni „függetlenségi”-közjogi föllépés ürügyén a konzervatív nacionalista politikai erők hatalomra kerülése, majd az udvar és az eredetileg ellenzékiként föllépő, önkinevezéses alapon „nemzeti oldal” elvtelen kompromisszuma. Ezekben a „haza és haladás” látszólagos szembekerülésének hibás alternatíváját kínáló években a demokratizálás és a modernizáció küldetésstudatával Adyék, Jásziék és Kunfi Zsigmondék, az izmosodó polgári demokratikus, radikális és szociáldemokrata körök egyaránt a „darabont-kormányt” látták a kisebbik rossznak, s élesen szembeszegültek a sovinizta-konzervatív, nagybirtokos-klerikális erőkkal.

Ha van maradandó, tehát korántsem pusztán dokumentumértékűvé fakult prózai tanúsítványa ennek az egyszerre társadalompolitikai és kulturális szembefeszülésnek, értékcollízióknak, akkor ez mindenekelőtt Ady 1905-ös kétrészes publicisztikai esszéje, az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. Ez a varázsos erejű írás élesen szembeszegül a „turulokat röptető”, a Kelet és Nyugat között stabil „hidat hazudó” szemlélettel, a „fáraók országá”-nak apológiájával és a „komp-ország” szomorú kritikai metaforáját emeli be a köztudatba. A történelmi Erdély kulturális modelljének felmutatásával ugyanakkor megfogalmazza a nyugatosként és modernként is mélyen nemzeti és hagyományörző liberális kultúrafelfogás értékrendjét, nyitottságát is. Éppen akkor, amikor költészetében is már készül az új hang, hogy azután 1906-ban az *Új versekkel* be is robbanjon a nyilvánosságba. Ady éppen abban látja a történelmi és kálvinista dominanciájú Erdély modellértékét, hogy a küzdelmes évszázadok, a korlátozott szuverenitás alatt is nyitott, befogadó jellegű, vallásszabadsággal és nyelvi-etnikai sokszínűséggel hitelesített, társadalmi bázisát a paraszttehetségek ösztöndíjaival szélesítő nemzeti művelődése intézményesült. Egyszerre őrződtek itt meg az ősi keleti hagyományok, ugyanakkor Erdély lett szerinte a legkorábban polgárisuló és modernizálódó kultúrtáj: „Erdély látott elsőnek mélyen be Európába”.

1 tudomány és társadalom

Az „újító szellemű és képességű magyar”-nak Ady szerint leginkább Erdély az „öshazája”, s „meg kellene próbálni Kazinczy segítségével kiásni és megszaporfítani” őket, vagyis ezt a kulturális fogékonyságot és attitűdöt tenni általánossá egész Magyarországon. Ady nem optimista, tele van szorongással, s míg egyrésztől publicisztikájában a kívánt antifeudális, demokratikus változások elmaradása esetére megéri a forradalom lehetőségét is, illetve előrelátó nyíltsággal mondja ki az „Irodalmi háborgás és a szocializmus” összefüggését (1909), másrésztől nagyon korán megsejti a „szétszóratás” magyarságbüntető („trianoni”) forgatókönyvének elkészültét is, elsődlegesen saját magunkat okolva emiatt. Ebben is követve a 16. századi protestáns prédikátorok morális társadalomkritikáját.

A magyar kultúra szerkezetének, modelljeinek, értékészletének és infrastruktúrájának század eleji radikális átalakulása objektív természetű, „materiális” folyamat. Az erre reflektáló, de egyúttal azt ösztönző-gerjesztő kánonváltás, illetve a konzervatív és új az értéknormák ütközése, a modern nemzeti liberális és demokratikus kultúrafelfogás kihordása inkább tudati, ideológiai, szellemi jelenség. Együttesüket s főleg eredményeiket mai távlatból joggal minősíthetjük kultúraváltásnak a magyar művelődés történetében, amelyet száz év múlva, a mostani ezred-, illetve századfordulón egy újabb követ, illetve ír fölül. Mielőtt azonban megérkeznénk a mába, a 20. század eleji kultúraváltás összefüggésében érdemes egy pillantást vetni az *1907-es pécsi Szabad Tanítási Kongresszusra*. Az jól kiolvasható a jegyzőkönyvből és a korabeli sajtóvisszhangból, hogy a szervezők és a résztvevők zöme nagyon is érzékelt valamit a kultúraváltás szeléből és kényszeréből, s ezért is keresték közös erővel a népművelés, a felnőttoktatás megújításának hatékony eszközeit, persze ki-ki tudományos meggyőződése, világnézete, kulturális elkötelezettsége jegyében. A kongresszus hátterében „vezénylő” Apponyi Albert kultuszminiszter ekkori szerepe aligha részletezhető ehelyütt, de tény: valamiféle konzervatív előjelű hazafias összefogásban, „nemzeties” fél-modernizációban gondolkodott, összhangban oktatási koncepciójával és híres-hírhedt 1907-es törvénycsomagjával, a Lex Apponyival. Az iskolán kívüli művelődésben is meg akarta erősíteni az állami irányítást és azt a fajta nemzetfelfogást, amely – ha nem is durva sovinizmusként, de – a század eleji magyar birtokos uralkodó elit szupremáciáját képviseli mind a nemzetiségek erősödő (s persze szintén ellentmondásos) önállósodási törekvéseivel, mind pedig Adyék és Jásziék „izgága nemzetietlenségével” szemben. Mégis tiszteletre méltó, hogy jóllehet a kongresszus tisztikarában, irányítói fórumain, a szekcióüléseken egyértelműen biztosították e konzervatív kultúrafelfogás hegemon képviselőit, a tanácskozás széleskörű, szakmai képviselői alapú előkészítése és viszonylag demokratikus lebonyolítása során komoly teret engedtek a hivatalos kultúrpolitikát vitató-bíráló szakembereknek, köztük a fiataloknak, a második reformnemzedék ekkor szárnyukat próbálgató nagyjainak. Beöthy Zsolt, Hegedűs István, Gaál Jenő, Prohászka Ottokár, Marczali Henrik, Beke Manó, Hornyánszky Gyula mellett – s részben velük személy szerint is vitatkozva – a tanácskozáson aktívan jelen volt Pikler Gyula, Jászi Oszkár, Fényes Samu, Szabó Ervin, Lyka Károly, Rónai Zoltán. S nem utolsósorban Kunfi Zsigmond, aki rögtön már a konferencia elején szellemi frontot nyitott Hegedűs Istvánnal szemben, számon kérve tőle a kanonizált nemzeti hagyományokból hiányzó, kirekesztett plebejus-demokratikus vonulatot, s azután még az egyik szekcióvitában is szót kért.

Természetesen nincs értelme két skatulyába szétosztva polarizálni az egészében színvonalas és tanulságos vitasorozatot nézetrendszerait és képviselőit, de az utókor megbé-

kító távlata és az egész rendezvénysorozat centenáriumi méltatása sem feledtetheti el: a modernizációs kultúraváltás szemléleti értelmezése és két, gyökeresen eltérő művelődés-felfogás ütközése volt a tét. Amiből ott és akkor végül is nem hirdettek győzteseket, sőt a kultuszminiszter számára Jancsó Benedek által kidolgozott viszonylag progresszív szabadtanítási törvényjavaslat is túl modernnek bizonyulván, lekerült a napirendről. Mindazonáltal ez a száz évvel ezelőtti tanácskozás ma is példamutatóan sokoldalú és gondolatébresztő kultúrtörténeti pillanatként mutatható föl.

Ami a 1907 karácsonyán, 1908. január 1-jei dátummal megindult *Nyugat* radikális művészet- és irodalomszemléleti újításait illeti: ehelyütt nincs terem (de talán szükség sincs rá), hogy részletezzem őket; egyébként az elmúlt évekből és a centenárium időszakából számos tudományos igényű szakkönyv és friss szellemű esszé áll rendelkezésünkre róla. Az értelmiségi kör fordulatszerpe, a művészi szabadság melletti kiállása és progresszív társadalmi funkciója a közoktatásban és a kulturális nyilvánosságban is meglehetősen ismert.

Kultúraváltás a 21. század elején: mobilkommunikációs–multimédiás fordulat

Természetesen mi sem lenne tudománytalanabb, mint a pécsi szabadtanítási kongresszus vagy éppen a *Nyugat* centenáriumára hivatkozva felszínes analógiát, illetve hidat képezni a 20. század elejének nagy horderejű műveltségi modellváltása, az akkori radikális kulturális modernizáció és a mai helyzet között. Mégsem hunyhatjuk be a szemünket a sok vonatkozásban hasonló nagyságrendű válságjelenségek és innovációk láttán, még ha benne élve a jelen idejű kulturális folyamatokban, nehéz is „kilátni” belőlük, s főleg nehéz minősíteni őket. De hát nap mint nap szóba kerülnek – mind a tudományos diskurzusok, mind a köznapi tapasztalatok övezetében – a globalizáció, a digitalizáció, a műveltségi demokratizálódás és/vagy a színvonalcsúszás, a kommercializálódás, a kulturális egyenlőtlenségek hol már-már filozofikus, hol viszont nagyon is földhöz ragadt dilemmái. Merre megy a világ s hazánk kultúrája? – fogalmazódik meg minden kérdező akaró és tudó értelmiségiben. Egy nemzetietlen posztkulturális társadalom, valamiféle mediatizált újbarbárság felé-e, avagy küszöbön a műveltségi javaknak, kompetenciáknak és innovációknak az információs társadalom kínálta határtalan elterjedése? Kincstári globalizációs önmegnyugtatókkal, heppiendes technicizált jövőképekkel, illetve nemzetiesen vészmadárkodó és önsajnáló antiutópiákkal egyaránt teli van a padlás, azaz a mai magyar szellemi kínálat; persze – ismerjük el! – majdnem mindegyikben vannak jogos elemek, részgazságok.

Akárhogy is, először alaposan meg kell ismernünk s meg kell értenünk korunk hazai és nemzetközi művelődési folyamatait, azután a történetiség jegyében szükséges föl-vázolni valamiféle „mozgó” érték- és normarendszert, végül ezek egymásra vetítésével van csupán „jogunk” (de vajon képességünk van-e?) valamiféle minősítésre vállalkozni. Továbbá: egy dolog, az egyik sík a műveltségi modellek, a kulturális infrastruktúra és eszközrendszer objektív, „materiális” övezete, s másik ennek a vitathatatlanul gyökeres kultúraváltásnak a szemléleti, tudati, értékrendi, több vonatkozásban szociálpszichológiai és ideológiai reflektáltsága, azaz a kultúrafelfogások és kánonok átrendeződése. A kettő persze erősen hat egymásra, mégsem ildomos összekeverni őket.

Az objektív művelődési folyamatokat illetően vannak menthetetlen degradációs tendenciák: mindenekelőtt a hagyományos és a digitális művelődési esélyek társadalmi ollója

1 tudomány és társadalom

két szárának a tágulása; a milliók szövegértése körüli súlyos gondok; egyes régiók, települések, társadalmi csoportok riasztó periferizálódása; kb. 3 és fél millió 14 éven felüli állampolgárnak a kultúrából való teljes kimaradása; a társadalom és kultúra egyharmadosságának fennmaradása, a „kulturális közép” elvékonyodása (ahogy ezt Vitézy Iván kutatásai és értelmezései megnevezik) stb. A felnőttek körében az elmúlt négy évtizedben mintegy 20%-kal csökkent az évente legalább egy könyvet elolvasók aránya, s ma már az érettségi sem garancia az olvasó emberré válásra vagy az ilyenné maradásra. Mindez aligha „csupán” kulturális jelenség, hiszen a munkavállalási esélyek, a szocializáció és a létbiztonság, mindennek révén a demokrácia tényleges érvényesülésének súlyos deficitjére vall. Hasonlóképp nincs mentség a közösségi művelődési terek jelentős részének – az elmúlt két évtized során olykor tudatos – szétverésére, tehát nem szükségszerű modernizációjára, hanem kiszolgáltatására, piacositására, ami együtt járt a „közművelődés” legalább két évszázados fogalmának „káros államszocialista lózungként” való kompromittálásával.

A művelődésünk helyzetével foglalkozó tudományos elemzéseket, Ormos Mária és mások friss példáit, a saját egyetemi oktatói tapasztalataimat is idézhetném annak bizonyítására, hogy még az értelmiségivé válni akaró, humán orientációjú fiatalság soraiban is riasztóak az általános műveltség hiányai, a kulturális érdeklődés egyoldalúságai s főleg az olvasási szokások szegényedése. Igaz: a jelenségek megítélésébe be kell kalkulálni olyan globális, életformabeli és technikai-infrastrukturális trendeket is, amelyek kikerülhetetlenek és „legyőzhetetlenek” (a digitális, a képi kultúra látványos előretörése stb.), de meggyőződésem: a „posztmodern értelmiség” számára sem válhat holt nyelvvé (mint egykor az ógörög és a latin) a klasszikus magyar és egyetemes irodalmi, képzőművészeti, filmes, zenei stb. tradíció – persze „mozgó” – kánonja. Egyetértően kell idéznem az efféle megdöbbentő tüneteket bölcsész egyetemista fiatalok közegében kimutató Gereben Ferencet: „helyes-e, ha a körülöttünk zajló modernizációs folyamatok vonatkozásában elmulasztjuk a »kettős könyvelést«, és csak a pozitívumokat, a technicizáció diadalait, a »haladást« ünnepeljük, az információáramlás sebességét és szélességét értékeljük, de mélységét nem; és szemet hunyunk a szellemi-lelki értékvesztés, a haszonelvű elszívárosodás és az elmélyült művészeti élményszerzésre és gondolkodásra való képtelenség egyre szaporodó példái fölött? [...] A jövő »olvastatóiról« van szó, az ő olvasáskultúrájukról! És az ő vállukat nyomja még egy másik felelősség is, amelyről eddig még nem esett szó: rajtuk és utódaikon áll vagy bukik, hogy számíthatunk-e ebben az egységesülő világban a magyar nyelvhez kötődő kulturális értékek hosszú távú fennmaradására, vagy a nyelvekre is kiterjedő globalizációs folyamatok a magyarból is olyan konyhanyelvet faragnak, amelyet csak az iskolázatlanabb rétegek fognak majd használni, és amely már nem lesz alkalmas differenciáltabb és elvontabb jelentéstartalmak közvetítésére.” Az aggodalom jogos (még ha e sorok írója némileg optimistább is), tovább is sorolhatnám a negatív kulturális jelenségeket. Mégis, e szomorú tünetekkel párhuzamosan, sőt azoknál talán erősebb, maradandóbb tendenciaként kell számba vennünk azokat az objektív és szükségszerű műveltségi modellváltásokat, amelyek egy nagy hatású, távlatos kultúraváltás globális dimenziójára vallanak, s amelyeket nem szabad eleve negatívan, degradációként minősíteni, de persze azonosuló tapssal sem feltétlenül kell őket üdvözölnünk. A kultúrák történetében minden kultúraváltás roppant megpróbáltatásokkal jár, mindig vannak „vesztesei” és „nyertesei”, mégsem ítélték meg egy konzervatív eszmény felől.

A magyar nemzeti kultúra históriájában az ez idáig legradikálisabb kultúraváltás a kereszténység fölvétele, az államalapítás volt, amelynek során a félnomád törzsi társadalomról és gazdálkodásról, az animista-mágikus hitvilágból, értékrendről és szokásrendből – szinte átugorva fejlődési fokot – át kellett térni a hierarchikus hűbéri társadalmi szerkezet, a birodalmi zártságú nyugati királyság keresztény univerzalizmusába, a katolikus egyistenhit megszabta teljesen új vallási, kulturális, morális, szokásjogi és vizuális értékrendbe. A múlttal való gyökeres szakítás, a soktényezős diszkontinuitás volt az ára annak, hogy mégis csak megmaradt, sőt megerősödött a magyarság és a magyar nyelv kontinuitása, s hogy az új hagyományok kreálása és egyes régi hagyományok újraalkotása révén a közép- és újkor világába is átmentődtek a finnugor kor és a népvándorlás korának etnikai, szellemi, folklorisztikus, sőt még egyes vallási tradíciói is. Mindez Szent István befogadó européer államfelfogásában, egy későbbi integráló nemzetfelfogás előképében kapott ideológiai formát.

Ha nem is ilyen hevességű és mélységű, de szintén gyökeres kultúraváltást hozott a humanizmusból is táplálkozó reformáció, a protestantizmus hazai karrierje. Ez a vallási jellegű, teológiai ihletettségű és érvelésű, de alapvetően társadalmi motivációjú mozgalom mindenekelőtt az anyanyelvű írásbeliség, nyelvi tudatosság és iskoláztatás elterjedése, illetve propagandája révén hozott fordulatot a magyar, illetve a magyarországi kultúrában, egyúttal megfogalmazta a nemzeti jelleg függetlenségi konnotációjának és az ezzel kapcsolatos értelmiségi küldetésstudatnak a narratíváját is. Nem lévén vallástörténész, illetéktelennek érzem magam akár csak röviden is foglalkozni a magyar reformáció, ezen belül a kálvinizmus társadalom-, művelődés- és mentalitástörténeti jelentőségével. Kálvin születésének félezer éves évfordulóján mégsem hagyhatom említetlenül e kultúraváltásnak a puritán protestáns etikát, a polgári öntudatot, a szigorú nemzeti önkritikát és a szenvedélyes patriotizmust egyszerre felmutató élményét. A protestáns prédikátorok nem csupán a széthúzás, az „elfajzás”, a népnyzás Isten általi büntetéseként tudatosították a török veszedelmet és hódítást, majd az ország három részre szakadását, hanem a korabeli nemesi nemzet műveletlenségének, felkészületlenségének következményeként is. Ezért is fogalmazódtak meg a kálvinista tudós-teológusok tollán az elemi és anyanyelvi iskoláztatás, a magyar nyelvet népszerűsítő és szabályozó könyvkultúra, a könyvesház-építés projektjei, amelyek nyomán új kulturális intézményrendszer és kánon is született, például a történetileg ma is példászerű partikuláris iskolarendszer és a plebejus-nemzeti váteszmagatartás attitűdjéé. Ami ez utóbbit illeti, természetesen voltak, lettek e tradíciónak problematikus, sőt kirekesztő, a magyarság sorsában való illetékességet kisajátító, a nemzeti haladást és humánus eláruló változatai is, amelyeknek olykor egyes mai református identitású körök is hirdettek örökösei – bizony nem lehetünk büszkék rájuk. (Pedig figyelmeztető lehetne számukra például az a 16. századi énekmondói és történelem-szemléleti felismerés, amely – a legszenvedélyesebben talán Farkas András Krakóban publikált művében /*Az zsidó és magyar nemzetről* – 1538/ tipológiai rokonságot s egyúttal figyelmeztető analógiát állít fel az ótestamentumi, majd a szétszóratott zsidóság és a töröktől fenyegetett magyarság sorsa között. Később Ady is szenvedélyesen éli újra s írja meg e két etnikum és kultúra egymásra találásának természetesen konfliktusokban bontakozó nászát.) Ám ezek a 21. század eleji, a mostani kultúraváltással egyidejű aggasztó tünetek, köztük a helyenként erősödő rasszizmus és antiszemitizmus sem szabad hogy kompromittálják a magyar kálvinizmus történeti fővonalának a reformációtól kezdve Ady

1 tudomány és társadalom

át Bibó Istvánig és máig eleven progresszív értékfolytonosságát – korántsem csak vallástörténeti dimenzióban.

Harmadik kultúraváltásként a felvilágosodástól a reformkoron át húzódó évtizedeket nevezném meg, amelyek a valóságos nemzet és nemzeti tudat „megképződésének” periódusát alkotják, egyúttal a vallási dominanciájú és késő feudális rendi értékkanonnak a szabadságközpontú, laicizált és racionális patrióta világgéppel való fölváltását. Itt, az 1847-es *Ellenzéki Nyilatkozatban* mondja ki Deák és Kossuth, hogy a „köznevelés” döntő „emelyűje” a nemzeti polgárosodásnak, annak a programnak, amelynek a tétje, hogy „hazánkíai munkás polgárokká képeztesse, s ezáltal személyes függetlenségre is támaszt nyerjenek”. Végül a negyedik kultúraváltásról már magam is szóltam: a 20. század eleji modernizációs fordulatról.

Melyek a 20. század végi – 21. század eleji – eszerint ötödik – kultúraváltás legfőbb összetevői? A tudományos szakirodalom ma már nagyjából egybehangzóan megnevezi őket, legfőljebb (persze ez sem kevés) az értelmezésben és az értékelésben vannak komoly viták.

A legfontosabb a sommásan globalizációnak nevezett tendencia, amely a tőkék és a kultúrák, a nemzetgazdaságok és a közlekedés, az információk és a viselkedésminták hálózatos összekapcsolásával, egyidejűségével, határnélküliségével ténylegesen is egygyé formálták glóbuszunkat. Pozitív és negatív értelemben, jó esélyekkel és súlyos kockázatokkal egyaránt. A globalizációtól elválaszthatatlan a kommunikáció és a művelődés belső szerkezetének gyökeres átalakulása: a mobil-digitális technikájú elektronikus tömegkommunikáció, a multimédia modelljének dominánsná válása a kultúráközvetítésben is. Sajnálatos vagy sem, de tény: a hagyományos papír alapú könyvkultúra csillagzata (amely azért sosem világította be az egész emberiség égboltját) a korábnál kisebb fényt áraszt. Az ún. másodlagos szóbeliség kora köszöntött be, amelyik meg-, illetve újra erősítette a vizuális és az akusztikus kultúrák szerepét a nyelvi-fogalmi kommunikációhoz képest. Hogy ez az új képiség, háttérben a mindenhol felhangzó gépi könnyűzenével, valóban az emberiség elbutulásához vezet-e avagy az elmaradott, a világból eddig kimaradt népek, rétegek felemelkedésének, új információs és kulturális közösségek kialakulásának esélye, azon lehet vitatkozni. De ez az új kulturális modell-kínálat, amely az egykori autonóm és populáris, továbbá a heteronóm kultúra valamiféle hibridjének látszik, a maga „kevertség”-ével, fesztelenségével, tekintélyellenességével, nemzetköziliként sem nemzetromboló karakterével, asszociatív gazdagságával nemcsak szétveti a hagyományos normákat, hanem egyfajta új struktúrává is kezd összeállni, s az értékek nemzeti és egyetemes demokratizálásával is jár.

Magam nem rokonszenvezem az infotainment, a kulturtainment, az edutainment kommercializálódott műfajaival, csonka fogyasztói értékkinálatával, lefelé nivelláló sztárkultuszával, esetenként felháborító (az emberi méltóságot is áruba bocsátó) televíziós és internetes manipulációival, ízléstelenségeivel, valamint hirdetésdömpingjével. Viszont nap mint nap megtapasztalom, mennyire pozitív szerepe van a világ és a haza közügyei tömegkommunikációs, internetes átláthatóságának és megvitathatóságának, valamint a hagyományos és vadonatúj kulturális minőségek formák digitális elérhetőségének, legyen szó irodalomról, képzőművészetről vagy a legkülönbözőbb tudományágak és információk gyors megismerhetőségéről. A blog, a digitális képregény, az sms és zenei fájlcsere (túl a szerzői jogi problémákon), a skype és a chatelés az egyéni művelődés és az

önkifejezés, a kreativitás és a nyelvi humor, a sokoldalú véleményformálás, ízlésalakítás és a közösségépítés új formáinak nyit teret – a legradicionalisabb kultúrák közvetítő intézményekben, a könyvtárakban is. A legújabb szakirodalom egyenesen „a net-generáció új tudásá”-ról beszél, amelyen egy visszafordíthatatlanul új, egy nem feltétlenül üdvözlendő, de a múlt felől aligha hatékonyan bírálható kulturális életformát és kommunikációs-műveltségi kánont értenek. Mindemellett – okos társadalmi megrendelés, kontroll és állami-közösségi-civil „politika” esetén – ez a mobilkommunikációs fordulat új lendületet adhat a hagyományos élő kultúrának, még az olvasásnak is, hadd utaljak csak a vegyes profilú művészeti fesztiválok növekvő népszerűségére hazánkban, az otthonülő-tévéző életmódból kizökkentő, aktivitásösztönző szerepére, avagy a különböző amatőr mozgalmak és a jazzklubok újraerősödésére. Vagy arra, milyen jelentőssé vált a digitálisan is népszerűsített budapesti Művészetek Palotája kínálatának és atmoszférájának mintaadó szerepe a legtöbb művészeti ágban. Hasonló esély vár Pécsre 2010-ben, amikor – a sok konfliktus ellenére és után – remélhetőleg mégis csak sikerrel tölti majd be Európa Kulturális Fővárosának szerepét.

Mindezzel együtt is tény: e kultúraváltás jellegzetes kísérőjelensége a hagyományos művészeti és tudományos műveltség relatív leértékelődése, az okkult és tudománytalan, egyenesen sarlatán nézetek, az áltörténelmi legendák és hazugságok piaci és tömeglélektani konjunktuurája (amely helyenként veszélyes méreteket ölt), általában tehát a minőségi normák és kánonok felbomlása, a kínálati anarchia, amire maga a korlátlan információbőségéből „élő” világháló a jó példa. A pécsi kongresszus 90. évfordulója alkalmából 1997-ben rendezett konferencián Poszler György beszélt erről felrázó erővel: ezt a globális tendenciát összekapcsolta a hazai, illetve kelet-európai rendszerváltozás ama paradoxonával, hogy a kultúra, a nyilvánosság szabadsága egyúttal (törvényszerűen-e?) ki is szolgáltatta ezt a szférát a szabad piacnak. Újabban pedig Vásárhelyi Mária szociológiai kutatásai döbbenhetnek rá bennünket a nemzeti önismeret megzavarodásának történelmi összetevőire. A humánértelmiség történelmileg különleges szerepének, protestáns gyökerű, sajátos politikai-nemzeti küldetésének fölöslegessé válása a politika többpártrendszerbeli professzionalizálódása révén magával hozta az értelmiségi szerep összekuszálódását, a hivatástudat gyengülését is. A humán és a természettudományos műveltség, illetve értelmiség viszonyát újragondoló, közel fél évszázada indult „két kultúra”-vitát, s általában az értelmiség mintaadó szerepét napjainkban egyre inkább felülírja az ún. „harmadik”, azaz a menedzser-kultúra és -mentalitás, ahogy ezt Németh János István fejtegeti, maga is reménykedve azért az értelmiségi és a menedzser-kultúra pozitív vonásainak kölcsönös egymásra hatásában. A kutatás és az elmélet érdekes elemzésekben, vitákban törekszik feldolgozni azt, hogy mi a média szerepe abban a kulturális fordulatban s utána, amely az ún. magaskultúra helyett a sokáig leértékelt szórakoztató vagy/és populáris kultúra digitális, multimédiás modelljét emeli dominánssá. Császi Lajos friss tanulmánya már a média modern, posztmodern és késő modern értelmezését is megkülönbözteti. Lehet e felfogással és sok mással is vitatkozni. Mindazonáltal szerintem még a sokat szidott plázakultúra sem az ördögtől való, főleg ha a benne csellengő fiatalok számára naponként választást jelentő szabadidő-alternatíva rosszabbik pólusával, az aluljárós, bandázó, kábítószerező, lecsúszó, erőszakos életformával szembesítjük.

A mobilkommunikációs, multimédiás kultúraváltás körüli hazai vitáknak, konfliktusoknak jellegzetes tematizációja a könnyűzenei szórakozás, egyúttal az ifjúsági kultúra nyilván-

1 tudomány és társadalom

nosságának, illetve e nyilvánosság támogatásának övezete. Csak három példát említek: az óbudai *Sziget-fesztivál* nemzetközi és hazai sikerét és a rendezvény (konzervatív értékekre és korrigálható hibákra ürügyként hivatkozó) folszámolási kísérletét; az élő s többnyire amatőr zenei kultúrát támogató PANKKK-ot és folyamatos elit szempontú támadását; valamint a radikálisan megújult közszolgálati Rádió MR 2 *Petőfi Rádió* programjának viharos fogadtatását a rivális kereskedelmi rádiók „feljelentése” és egy avított média-normarendszer nyomán. Ezek jó példák arra, mennyire nehezen dolgozza föl, illetve veszi tudomásul a társadalmi-kulturális elit egy jelentős része az objektív kultúraváltást s milyen nehezen igazítja hozzá kultúrafelfogását.

Kultúraváltás a 21. század elején: ökológiai fordulat, környezettudatos jövőkép és műveltségi modell

A mostani századforduló művelődési modelljének másik nagy újdonságát – jobb híján – ökológiai kultúraváltásnak nevezem. Nem vagyok kompetens „zöld ügyek”-ben, de érdeklődő értelmiségiként talán mégsem egészen kontár módon közelítek a jelenséghez. E fogalom kapcsán nem pusztán arra gondolok, hogy felértékelődtek a természettudományok, hogy napjainkban soha nem látott érdeklődés övezi a biológia, az etológia, a genetika, az éghajlat- és időjárás-kutatás, a régi és új természeti erőforrások, illetve az energia-gazdálkodás, a környezetvédelem, a természetgyógyászat stb. területeit, új tudományos eredményeit, s hogy növekednek a globális létezés veszélyeivel, az ember és természet egyensúlyának megbomlásával kapcsolatos reális kockázatok, félelmek, sőt szorongások. Magától értetődő, hogy ezek a – még bőven szaporítható – kérdések egyre jobban tematizálják a közbeszédet, globális válaszként e globális problémákra. Látjuk persze, hogy a szakszerű kérdések, kételyek és válaszok mellett riasztó mértékben szaporodnak a környezetvédelmi és más efféle dilemmákkal kapcsolatos – nem ritkán érdekvezérelt – hisztériakeltések, babonák, új misztikák, végítélet-forgatókönyvek, tudománytalan és ezoterikus sarlatánságok. A kultúraváltás azonban mindennél jóval több: világképünk és művelődésünk egész szerkezete átalakul ebbe az irányba, „zöldülni” kezd. Ennek az átprogramozódásnak feltétlenül pozitívuma – a tradicionális humán és művészeti értékesítések mellett is –, hogy ez a kultúraváltás nem elkülönült szaktudományként, nem a – már említett – „két kultúra” egyikeként realizálódik. A civilizált régiókban mindenütt szembeötlő, hogy a világlátás, az életvitel, a művelődés természetközelibbé (tehát humánusabbá) válik, hogy ez a kultúraváltás – persze sok konfliktussal, érdekküzdellel, tévedéssel, de – a kollektív emberiség jelene és jövője iránt felelősebb arculatúvá strukturálja a napjainkban domináns műveltségi modelleket. E tekintetben van a protestantizmus, s ezen belül a magyar kálvinizmus természetfelfogásában olyan tradíció, amelyet kreatívan időszerűsíthetőnek is tarthatunk.

Az ökológiai kultúraváltás jelenségei közül a kicsit is tájékozott laikus állampolgár bőségesen tudná sorolni az aktuális vitatémákat. Csak néhány önkényes példát hadd említsék. A szappanoperák és a krimik mellett a legnépszerűbb televíziós programokká, műsorokká váltak a „természetvédelmi” adások, a *National Geographic Channel*, a *Spektrum*, a *Discovery* és társaik. A *Népszabadság* vélemény- és vitarovata cikkeinek többsége évek óta már nem szűkebben vett ideológiai vagy politikai kérdésekről szól, hanem zöld témákról. A *Mindentudás Egyeteme* élő, televíziós és internetes évfolyamainak legnépszerűbb, legsikeresebb előadásai is az ember és természet viszonyának kihívásaira reagáltak, a

20 legnézettebb előadásból 19 természettudományi jellegű volt. Hogy szűkebb szakterületemet említsem: a humán értelmiségből sokan képezték át magukat az ökológia civil érdekképviselőivé, sőt szakértőivé (ami persze nem jelenti azt, hogy mindig igazuk van). Apróságnak tűnik, mégis releváns: az irodalomtudománynak megszületett egy érdekes új irányzata, az ún. ökokritika: az egyik legtekintélyesebb irodalomtudományi folyóirat, a *Helikon* önálló számot szentelt neki a közelmúltban. R. Várkonyi Ágnes akadémikus újabban a történeti ökológia, avagy az ökológiai szempontú történetírás művelésére adta a fejét, Romsics Ignác népszerűsítő 20. század-történetében önálló fejezet „A növekedés és a jólét ára: a környezet károsodása”; Glatz Ferenc pedig már a hazai ökológiai gondolkodás történetének megírására is vállalkozott. Hogy milyen nagy horderejű ez a kultúraváltás, azt jól jelzik azok az új tudományos és oktatási stratégiák, illetve kísérletek is (pl. dél-amerikai, majd európai iskolákban), amelyek már a gyermekkorban intenzíven el akarják sajátíttatni a korszerű környezeti gondolkodást.

Ötletszerűen szemelgettem az ökológiai kultúraváltás tünetei között. Sorolhatnám tovább a nyilvánosságban és a közbeszédben állandósuló olyan – a széles tömegeket érdeklő, mert érintő – konkrét témákat is, mint pl. az energiakérdés (atom, bioetanol stb.), a globális felmelegedés és következményei, az ivóvízhiány, az élelmiszerbiztonság, a hulladékgazdálkodás, az epidemiológiai rizikók szaporodása, a környezeti katasztrófák, a genetikai beavatkozások biológiai és etikai problémái, az őssejtkutatás (három tudós, Mario Capecchi, Oliver Smithies és Martin Evans 2007-ben lettek Nobel-díjasok) stb. Mindezek a szakkérdések általában is érintik az emberi kultúrát és identitást, tehát több vonatkozásban is átszabják a kultúra hagyományos modelljeit. Nem vadonatúj jelenség persze a magyar kultúrában sem a természettudományoknak ez a „humán” kitágulása, illetve a humán művelődés természettudományos nyitása: elegendő csak Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, Bugát Pál, Semmelweis Ignác, Jedlik Ányos, Puskás Tivadar, Ferenczi Sándor, Szent-Györgyi Albert, Szentágothai János, Selye János és Marx György munkásságára utalnom. Most azonban mintha ennél többről, az egész nyilvánosság, általános műveltség és világkép gyökeres átstrukturálódásáról lenne szó, hiszen drámai lett a felismerés: a természeti környezet sérülése magát az emberi létezését és kultúráját veszélyezteti. S ahogy ez a kultúraváltás végbemegy a műveltségi modellek objektív, „materiális” világában, úgy hat intenzíven a szellemi-tudati szférára, a mai kultúrafelfogásokra is, akár önálló szemléleti formaként artikulálva a „zöld”-problémát. A különböző 20. századi, részben ideológiai konnotációjú kultúrafelfogások (pl. konzervatív keresztény-nemzeti; modern liberális; populista, radikális nemzeti; baloldali-szocialista; posztmodern stb.) mellé mára szuverén kánonná látszik intézményesülni az ökológiai kultúrafelfogás. Ugyanakkor izgalmas tartomelemzések tárgya lehetne, hogy az előbbieken tárgyalt mobilkommunikációs kultúraváltás régi-új műfajai, média-műsörtípusai, sztárjai, jellegzetes edutainmentje miként foglalkoznak a „zöld” témákkal, hogy ezáltal maguk hogyan segítik az ökológiai kultúraváltás, a fenntartható fejlődésre orientált jövőtudat, a környezettudatos gondolkodás és világkép társadalmi terjedését vagy éppen hamis vágányra terelődését.

Érdekes felfedezésre juthatunk: ez az objektív s egyúttal szemléleti fordulat – a történelem spirálja mentén – mintha visszavinnie bennünket a kultúra fogalmának genéziséhez, a szó eredeti, latin etimológiájához, Cato „cultura agri”-jához. Majd azokhoz a „pillanatokhoz”, amikor a föld megművelésének fogalmából Cicero, később a reneszánsz és a

1 tudomány és társadalom

felvilágosodás értelmezései nyomán megszületett a modern kultúra-fogalom. Igen, a kör bezárult: nemcsak a föld megművelése, hanem immár a Föld (és az embernek a hozzá fűződő viszonya, az ökológiai egyensúly, a fenntartható fejlődés) a tét. Ennek a nagyon is materiális összefüggésnek a kezelése, ennek a globális kihívásnak a megválaszolása, illetve mindennek a metaforája az, amit ma kultúrán, kulturális értékrend-változáson leginkább értenünk illik.

Akkor ez az ökológiai kultúraváltás végképp megpecsételi a hagyományos humán és művészeti műveltség sorsát is? Szó sincs róla. Elég idéznem a C-vitamin Nobel-díjas feltalálójának, Szent-Györgyi Albertnek a válaszát egy interjúkérdésre: „Természtudós vagyok, tehát azt várja tőlem, mondjam, hogy az iskolában a természettudomány a legfontosabb. Énszerintem azonban sokkal fontosabb a történelem ismerete, mert az emberiségnek csak a múltjából lehet tanulnia. Más kiindulási anyag nem áll rendelkezésünkre. Csak az a kérdés, hogy mit tanítunk történelemként. [...] Mi a történelem? [...] Az igazi történelem az én nézetem szerint felelet arra a kérdésre, hogyan emelkedett az ember az állati létből a mai szintjére. Ez más, mint amit ma történelem tantárgynak hívunk, ebben benne van a fizika, a matematika, az összes tudomány, az összes művészet, minden, ami emberi alkotás. [...] Egyszóval amikor azt mondom, hogy az iskolában a történelem az elsőbbség, ezt tessék úgy érteni, hogy ne hazug áltörténelem legyen, amit nekem tanítottak, hanem igazi történelem. Mutassa a zenét, az irodalmat, a művészeteket, a tudományokat, mindenkit, akik alkottak, akik építették a világot: mindig felépítették azt, amit a nagy rombolók leromboltak!” (Válasz Győri György interjúkérdéseire 1974-ből.) A természettudós iskolakritikája nem a mára, hanem arra a száz évvel ezelőtti oktatásra vonatkozik, amikor ő ült az iskolapadban, ma is megszívlelendő, „történelempártisága” azonban természetesen hájjal keneteti a művelődés- és irodalomtörténelemet. Pedig félreérthetetlen: a történelmet nem diszciplínaként, hanem szemléletként érti Szent-Györgyi. S ebben ma is érvényes az igazsága: éppen ennek a józan történelmi szemléletnek, a hiteles történelmi önismeretnek a hiányában szenved (tisztelet a kivételeknek) a mai iskolai és egyetemi oktatás, de az egész nyilvánosság és közbeszéd is. S van helyette önáltatás és hisztéria, cselekvésdeficit és sérelmi demagógia, újmiszticizmus és panasz-kultúra. A magyar kálvinizmus legjobb hagyományait őrző-újító Bibó István emlegette „eltorzult magyar alkat és zsákutcás magyar történelem” újabb fordulójaként.

Ha képesek lennénk reálisan szemlélni műveltségi viszonyainkat, a globalizáció, a mobilkommunikációs–multimédiás és az ökológiai-környezettudatos kultúraváltás összetett jelenségeit, akkor alakítani is hatékonyabban tudnánk őket; nem konfliktuskerülő, hanem kreatív módon. Ebben a vonatkozásban is fel kellene nőnünk a száz évvel ezelőtti elődökhöz, a második reformnemzedék (s egyáltalán: valamennyi radikális magyar kultúraváltás, köztük a protestáns fordulat) progresszív gondolkodóihoz. Akik a mainál nem kevesebb konfliktus közepette is nagyjából tisztán láttak a modernizációs kultúraváltás nemzeti természetét és esélyét ügyében. Babits Mihály így fogalmaz: „Keletről jöttünk, de szerelmünk, megmentőnk, éhünk és ételünk, magunkra eszméltetők és feltámasztók mindig a Nyugat volt. A magyar lélek olyan, mint egy fordított Anteusz, ki mindig akkor kap új erőre, ha el tud szakadni a szülőföldjétől, s a magyar kultúra minden újabb szárnyra kapása, mint a föl-földdobott kő minden új lendülete, egy-egy ilyen elszakadás, ha százszor visszahull is. [...] Így lett Ady magyarsága is csak mélyebb és tudatosabb

az után a felszárnyalás után, amire Párizs csillogása vitte. Igaz, hogy a kő visszahullása ütést is jelent, fájdalmat, rázkódást; így volt ez Ady esetében, de így volt Széchenyi, így volt már Szent István korában is, aki, mint nem először mondom már, s talán nem is én mondom először, a legelső nyugatos volt Magyarországon.” (*Ady és Párizs. Felolvasás a Zeneakadémián 1932. április 1-jén*) S ha már Babits Adyt „védi”, nem lehet nem idéznem a már hivatkozott *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című Ady-esszé felrázó sorait: „Ha száz évvel hátrább cammogunk, és csak cammogunk, és újat nem tudunk adni, hacsak nem antikulturálisat, mi lesz velünk? Nem elég, ha vannak Apáczai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsás követ is, nem fröccsen fel a víz egy méternyire sem.”

(Készült „A tanulás szabadsága” című, a pécsi Szabad Tanítási Kongresszus centenáriuma alkalmából a Pécsi Tudományegyetemen 2007. november 14-15-én rendezett konferencia előadása alapján. Az *Írás a Napút* című folyóirat 2009. évi „Kálvin 500” tematikus számában is megjelenik a periodikák közötti együttműködés keretében, a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, amelyért ezúton is köszönetet mondunk.)

Irodalom

Bajomi-Lázár Péter: *Média és társadalom. Antenna Könyvek, Budapest, 2006.*

Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Gondolat Kiadó – Infonia, Budapest, 2005.*

Bayer József: *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változó kontextusa a globalizáció korában.* In: Bayer József – Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Globalizáció, média, politika. A politikai kommunikáció változása a globalizáció korában. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2005. 9-47. o.*

Bessenyei István: *A net-generáció új tudása = Élet és Irodalom, 2009. február 6. 15. o.*

Bodor Béla: *Megy a juhász a gördeszkán = Élet és Irodalom 2007. október 26. 16. o.*

Chadwick, Owen: *A reformáció. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.*

Császi Lajos: *Médiakutatás a kulturális fordulat után = Médiakutató, IX. évf. 3. szám, 2008. ősz, 93-108. o.*

Dessewffy Tibor: *Nem esik messze az apjától. A reformok és a globális paradigmaváltás = Magyar Narancs, 2006. szeptember 21. 50-51. o.*

Esterházy Péter: *Magyar avagy Rubin Szilárd külföldi sikere = Élet és Irodalom, 2009. április 17.*

Fábri György: *A két kultúra és a harmadik: természettudomány, bölcsészet a médiakommunikációban – a Mindentudás Egyeteme alapján = Magyar Tudomány, 2007. 2. szám, 183-189. o.*

Gereben Ferenc: *Olvasás felsőfokon? Benyomások az egyetemisták olvasáskultúrájáról = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2007. 11. szám, 21-26. o.*

Glatz Ferenc: *Az ökológiai szemlélet történetéhez (Megjegyzések a tudomány szerepéről) = História, 2007. 7. szám*

Glatz Ferenc: *Természettörténet: új irány a kutatásban = História, 2009. 3. szám*

Horváth János: *A reformáció jegyében. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1957²*

1 Tudomány és társadalom

- Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1974²
- Knausz Imre (szerk.): *Műveltség és demokrácia. Kutatási jelentés. Kézirat, Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 2006. január 27.*
- Kovács Sándor Iván (szerk.): „Én gondolkodom, azért vagyok.” Apáczai Csere János emlékezete. Válogatás 350 év Apáczai-irodalmából. Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2004.
- Kukorelly Endre: *Li(l)a legyező. Kortárs irodalom és irodalomoktatás = Élet és Irodalom, 2007. október 5. 9. o.*
- Litván György: *Oktoberek üzenete. Válogatott történeti írások. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.*
- Nemes Péter (szerk.): *Ökokritika = Helikon, 2007. 3. szám*
- Németh János István: *A „két kultúra” és a harmadik. Szín – Közösségi Művelődés, 2007. szeptember, 27-28. o.*
- Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája. T-Twins Kiadó – Lukács Archivum, Budapest, 1994.*
- Ormos Mária: *A kultúránkról. Tanulás – oktatás – siker = Élet és Irodalom, 2007. október 5. 5. és 12. o.*
- Ormos Mária: *Diplomás analfabéták. Lampé Ágnes interjúja a magára hagyott ifjúságról = 168 Óra, 2007. október 4. 14-15. o.*
- Péter Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás? Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.*
- Popper Péter: *Rekviem az egyetemért = 168 Óra, 2007. október 31. 20. o.*
- R. Várkonyi Ágnes: *Beszűkített múltszemlélet. László Ferenc interjúja = Magyar Narancs, 2007. november 15. 8-9. o.*
- Rainer M. János: *Hasadt emlék, töredezett történelem = Mozgó Világ, 2008. 6. szám, 93-95. o.*
- Romsics Ignác: *A 20. század rövid története. Rubicon-könyvek, Budapest, 2007.*
- Romsics Ignác: *A magyar demokratikus hagyomány = Népszava, 2007. november 3. Szép Szó, 1. és 3. o.*
- Schein Gábor: *„Szemben a korrall”? Gondolatok a 100 éves Nyugat körül = Élet és Irodalom, 2008. január 4. 3-4. o.*
- Sükkösd Miklós: *Totális medialitás és ökokódiom. Mediatizáció és fogyasztói társadalom: ökológiai médiakritika = Információs Társadalom, 2003. 3-4. szám, 131-146. o.*
- Szirtes Gábor – Újvári Jenő (szerk.): *Az 1997. évi Tanuló Társadalom Konferencia naplója. Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata – Pannónia Könyvek Szerkesztősége, Pécs, 2000.*
- T. Kiss Tamás: *Egy méltatlanul elfeledett európeér (Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról). In: Donáth Péter – Hangay Zoltán (szerk.): A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei XVIII. BTF, Budapest, 1999. 185-205. o.*
- Tamás Gáspár Miklós: *Mi változott? 100 éves a Nyugat = Élet és Irodalom, 2008. február 8. 9. o.*
- Tarnóc Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1978.*
- Tverdota György: *Új Korvin-kódex = Élet és Irodalom, 2007. augusztus 17. 17. o.*

Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban.* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007.

Vásárhelyi Mária: *Történelmi jobbra át = Élet és Irodalom*, 2008. december 19. 13. o.

Vietorisz Tamás – Z. Karvalics László: „Milliónyi kis tudáskazán”. *Az oktatás átalakítása és a fenntartható világba való átmenet = Eszmélet*, 75. szám, 2007. ősz, 5-36. o.

Vitányi Iván: *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom.* (Az egyes fejezetek társszerzői: Bánáti Ferenc, Csejtei Mária, Falussy Béla, Hunyadi Zsuzsa) MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, [2007] 2006.

Vitányi Iván: *A közművelődés védelmében = Élet és Irodalom*, 2007. november 30. 16. o.

Vörösváry Ferenc – Pályi Sándor (szerk.): *A Szabad Tanítás Pécssett 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának naplója.* Franklin-Társulat nyomdája, Budapest, 1908.; reprint kiadás: *Dialog Campus*, Budapest – Pécs, 1997.

Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe.* Gondolat Kiadó – Infonia, Budapest, 2004.

Gödörben, 1976, tusrajz

Völgyesi Orsolya

Kazinczy és Zemplén vármegye nemesi társadalmá az 1820-as évek közepén

József nádor 1801 júniusában a következő szavakkal ajánlotta az uralkodó jóindulatába a Munkácson raboskodó Kazinczy Ferencet, amikor a Martinovics-összeesküvés még fogságban lévő tagjainak megkegyelmezésére tett javaslatot: „Der erste ist Frantz Kazinczy aus dem Aba-Ujvarer Comitath und einer sehr guten adeligen Familie gebürtig”¹ A Kazinczy család valóban ahhoz a *bene possessionat*nak nevezett köznemesi réteghez tartozott, amely a 18. századtól kezdve egyre nagyobb befolyással rendelkezett a nemesi vármegyék irányításában, s az országos politika alakításában is. Ezt jelzi, hogy ebből a rétegből került ki az 1790 és 1848 között az országgyűlési követek négyötöde. Legújabbban a Franciaországban élő történész, Kecskeméti Károly kutatásai nyomán vált hangsúlyossá az a megállapítás, hogy ez a mintegy ezer *bene possessionatus* család szoros rokoni kapcsolatban állt egymással, s az így kialakuló családi hálók átszöttek szinte az egész birtokos nemességet, gyakran átlépve a felekezeti különbségeket is, mint ahogy ez egyébként a Kazinczy család esetében is megfigyelhető, hiszen Kazinczy Ferenc és öccse, Miklós is katolikus házastársat választott magának.² Az Abaúj, Bihar, Ung, Szabolcs, Heves, Nógrád és Zemplén vármegyékben birtokos Kazinczyak rokonságban álltak többek között a Beöthy, Komáromy, Krajnik, Péchy, Ragályi, Szirmay és Szemere családokkal, amelyeknek tagjai komoly befolyással rendelkeztek Biharban, Borsodban, Abaújban és Zemplénben. Ugyanakkor Kazinczy Ferenc a Török Sophie-val való házassága révén több arisztokrata famíliával is rokoni összeköttetésbe került, így pl. a báró Vécsey család, amely Szatmár vármegyében játszott meghatározó szerepet.

A Kazinczyak pozíciója és kiterjedt kapcsolatrendszere tehát tökéletesen alkalmas volt arra, hogy megfelelő háttérrel biztosítson egy megyei szerepvállalásra készülő fiatalember számára. Kazinczy testvérei idővel éltek is a felkínált lehetőséggel: József Abaúj vármegyében viselt szolgabírói hivatal, Dénes pedig Biharban lett főjegyző, majd másodalispán, sőt 1808-ban még országgyűlési követté is megválasztották. Kazinczy Ferenc előtt is nyitva állt tehát a megyei karrier lehetősége, sőt családja, mindenekelőtt édesanyja és nagybátyjai el is várták tőle, hogy valamelyik vármegyében kezdje meg közelebbi pályáját. Kazinczy hivatali pályafutása tehát ennek az elvárásnak a jegyében indult: 1784-ben Sáros vármegye táblabírájává, majd Abaúj és Zemplén aljegyzőjévé nevezték ki, hivatali tevékenységét végül aztán Abaújban kezdte meg, éppen abban az évben, amikor II. József a közigazgatásba rendeleti úton 1785. novemberi hatállyal kötelezővé tette a német nyelv használatát. Mivel sem az abaúji alispán Kelcz Antal, sem pedig a főjegyző nem tudott németül, Kazinczyra hárult az írásbeli ügyek intézése, mindemellett hozzákezdett a megyei levéltár rendezéséhez is. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben, hogy mind Zemplén, mind Abaúj azon 20 vármegye közé tartozott, amely II. József nyelvrendelete

ellen tiltakozó felterjesztésében nem a latin visszahozatala, hanem a magyar hivatalossá tétele mellett érvelt.³

Bár Kelcz Antal és a Kazinczy által is nagyra becsült és politikai példaképének tekintett Vay József Szabolcs megyei alispán is a fiatalembert akarta maga mellé főjegyzőnek, sőt az abaúji kinevezés ténylegesen meg is történt, Kazinczy 1785-ben mégis a gróf Török Lajostól irányított kassai tankerület inspektori állását választotta. Döntéséről így írt *Pályám emlékezete* című munkájában: „Kelcz előmbe terjeszté, hogy ha őtet elhagyom, ő is el fog esni hívtalától, mert németül nem tud, s nem kap senkit akinek conceptusait vaktában aláírja, kívülem. Vay viszont, hogy ha a tudományi karhoz megyek által, bezárom magam előtt az utat a további emelkedésre, holott a főnótáriusságból mind az országglás, mind a törvénykezés útjain előhaladhatok. Szántam Kelczet, s lángoltam Vayhoz csatlalni, s tanácsát igen bölcsnek találtam; de Török Lajos alatt állhatni, de elvonattatni a kedvetlentől ahhoz, ami nekem mindennél kedvesebb volt; minden vallásbeli honfiak nevelésére hathatni, s oly kiterjedésű megyében, mint amely reám várt, s Szepes, Sáros, Zemplény, Ungvár, Bereg, Gömör, Torna, Abaúj, Borsod, Heves vármegyékből állott, s a Jász és Kis-Kún kerületekből: – az a kinézés oly kedves, oly csalogató vala, hogy annál én kedvezőbbet álmodni sem tudtam.”⁴ Egy 1806-os levelében ezt a választását Kazinczy már határozottan politikai okokra vezette vissza, nevezetesen II. Józsefnek a magyar alkotmányosság alapjait képező megyerendszer felszámolását célzó törekvéseire.⁵

Kazinczy az ezt követő évtizedekben nem viselt vármegyei hivatalt, mégis részt vett a megyei közéletben, az 1790-es években több alkalommal is megfordult az abaúji és bihari közgyűléseken, s ott a sajtószabadság ügyében fel is szólalt, a fogságból való szabadulása után pedig először Biharban, majd Zemplénben kapcsolódott be a vármegye életébe. Biharban 1804-ben pl. a népesség-összeírásban segédkezett. Ide kötötte őt a Bossányi-rokonság, valamint testvérei: a vármegyei tisztikarban meghatározó szerepet játszó Kazinczy Dénes, vagy az Álmosdon élő Péchy Sándorné, Kazinczy Zsuzsanna. Zemplén vármegye, amelynek központja, Sátoraljaújhely mindössze egy órányira feküdt Széphalomtól, a 18. század végén 6300 négyzetkilométer területével a tizenegyedik, 210 ezer fős lakosságával pedig a tizedik helyen állt az ország megyéi között. A felekezeti megoszlást tekintve a megye lakóinak döntő többsége protestáns volt, erős kuruc hagyományokkal rendelkezett, s mind az 1790-es, mind az 1822–23-as megyei mozgalmakban meghatározó szerepet játszott az ország törvényhatóságai között. A Zemplén megyei nemesség tagozódásáról, jövedelmi viszonyairól nem utolsó sorban a szerencsés forradottságok miatt – hiszen más megyéktől eltérően itt fennmaradt a II. József-féle nemesi összeírás –, ifjabb Barta János és Erdmann Gyula kutatásai alapján viszonylag pontos képpel rendelkezünk.⁶ A 18–19. század fordulóján a megyében lakó 4928 nemes férfi közül körülbelül 2500 fő semmiféle nemesi jellegű jövedelemmel nem rendelkezett, a törpebirtokosok száma pedig megközelítette a 30%-ot. Ez a két kategória tehát a zempléni nemesség négyötödét tette ki. Kazinczy Ferenc nagybátyja, András 301 katasztrális holdat tudhatott magáénak, ezzel a birtokkal a megye jómódú középbirtokosai közé számított, ezzel szemben Kazinczy édesanyjának, Bossányi Zsuzsannának mindössze 31 katasztrális holdja volt Zemplénben, igaz, birtokainak nagyobb része a megye határain kívül helyezkedett el. A Kazinczy család több tagja is fontos szerepet játszott a zempléni politikai életben Kazinczy Ferenc egyik nagybátyja, Péter korábban a megye másodalis-

1 tudomány és társadalom

pánja volt, másik nagybátyja, András pedig kétszer is képviselte Zemplént az országgyűlésen az 1790-es években.

Kazinczy Ferenc Zemplén megyei tevékenysége sajátos módon kapcsolódott a törvényhatóság adminisztrációjához: Dókus László főügyésszel és Fekete Károly aljegyzővel együtt 1815-ben kérték fel a Zemplén vármegyei levéltár rendezésére. Kazinczy kisebb megszakításokkal összesen tizenhat és fél évet töltött el ezzel a munkával: huszonegy foliókötetbe gyűjtötte a történeti forrásokat, elkülönítve azokat a jogi, politikai és egyéb vonatkozású hivatalos iratoktól. 1826-ban egyik unokaöccsének aljegyzővé történt kinevezésekor Kazinczy a következőket írta az egyébként gyakran fárasztó megbízatásról: „Keresni kell a' munkát, és úgy nézni, mint örömet, mert abból tanul az ifjú ember, még inkább mint az öreg. Miért nem juta nekem az Archivum revisiója ifjabb esztendeimben! Melly gyönyörűség úgy ismerni a' múlt időket, mint historiai tanulásaim után én ismerem most.”⁷ Kazinczy tehát nem egyszerűen elvégzendő feladatnak, hanem történeti ismereteit elmélyítő kutatómunkának tekintette a felkérést, amely egyébként komoly áldozatot kívánt a családtól, mindenekelőtt Török Sophie-től, hiszen az asszony Kazinczy távollétében egyedül intézte a család ügyeit és a gazdaság irányítását is.⁸ Kazinczy 1825 októberében arról számolt be Kis Jánosnak, hogy február közepe óta csaknem folyamatosan Sátoraljaújhelyen tartózkodik, s a vármegye felkérésére rendszerezi a különböző tematikájú iratokat. Egy korábbi levelében pedig Guzmics Izidort tájékoztatta arról, hogy néhány hónap alatt több mint tízezer per anyagát tekintette át, s különös érdeklődést keltettek benne az 1552 és 1777 közötti időszakból származó büntető perek, s a korabeli ítélezési gyakorlat.

Az 1820-as évek elején, az itáliai mozgalmak leverése után az 1812 óta az országgyűlés megkerülésével kormányzó I. Ferenc egymást követően két rendeletet adott ki, amelyek országos felháborodást váltottak ki, s a vármegyék általános, ám különböző intenzitású ellenállásához vezettek. Az 1821 áprilisában kibocsátott uralkodói pátens az 1813-ban és 1815-ben kiállítani rendelt újoncmennyiség hátralévő részének a besorozását rendelte el, a másik, 1822 augusztusában kiadott rendelet a legutóbbi országgyűlésen megszavazott hadiadónak váltópénz helyett ezüstpénzben történő beszedését írta elő, ami gyakorlatilag az adó két és félszeres megemelését jelentette. S bár az első körben szinte valamennyi vármegye tiltakozott, a nyílt ellenállást csak egy kisebbség vállalta. Az egykorúan készült kimutatás szerint összesen hét vármegye – Nógrád, Nyitra, Sopron, Trencsén, Veszprém, Zala és Zemplén – tagadta meg mindkét rendelet végrehajtását, négy vármegye pedig (Varasd, Vas, Ung és Komárom) az egyik teljesítését utasította el még 1822 végén is, ezekbe a megyékbe tehát nemcsak királyi biztost kellett kiküldeni, de kényszerítő eszközöket is kellett alkalmazni.⁹

Kazinczy az 1820-as évek elején élénk figyelemmel kísérte a kibontakozó megyei ellenállás eseményeit, s azt is tudjuk, a hozzá beérkező híreket rendszeresen lejegyezte, a fontosnak ítélt információkat pedig továbbadta levelezőtársainak, mindenekelőtt gróf Dessewffy Józsefnek, Guzmics Izidornak, az erdélyi Gubernium tanácsosának, Cserey Miklósnak, s az ugyancsak Erdélyben élő gróf Gyulay Karolinának. Jól megrajzolható tehát azoknak a köre, akikkel Kazinczy politikai természetű ügyekről levelezett. A korabeli nyilvánosság keretei között pedig ennek különös jelentősége volt, hiszen a sajtó nem adhatott hírt a politikai történésekről, s az információáramlást az is nehezítette, hogy a kormányzat a vármegyék egymás közti hivatalos levelezését is igyekezett korlátozni. Az

1823 májusára kialakult helyzetről Kazinczy a következőket írta Cserey Miklósnak, aki az iránt érdeklődött, hány megye tagadta meg az egyik, és hány a másik rendelet végrehajtását: „Kérdéseidre még most nem felelhetek. Mi sem tudjuk igazán. El vagyunk tiltva a' hivatalos Correspondenciákról, 's így csak privatus híreket vehetünk, azok pedig bizonytalanok, egymással ellenkezők, bővebb, újabb tudósításokat kívánók. Annyit írhatok, hogy Zemplény, Nógrád, Veszprém, Bars, Trencsin a' katonai szorítást várhatják, de még ki nem állották.”¹⁰ Kazinczy több levelében is utalt arra, hogy tisztában van azzal: személyét folyamatosan megfigyelik, s a leveleiben megfogalmazott politikai természetű kijelentéseit is ellenőrizhetik, s adott esetben fel is használhatják ellene. Éppen ezért feltételezhetjük: leveleiben is alapvetően úgy fogalmazott, hogy azok illetéktelen kezekbe kerülve se okozzanak kellemetlenséget vagy még súlyosabb következményeket. Néhol egyértelművé is tette: nem írhatja le mindazt, amit egy-egy esemény kapcsán gondol. Ugyanakkor a Kazinczy által kialakított retorikai szerep mindvégig az őszinteség érzetét igyekezett kialakítani és fenntartani a levelezőpartnerekben. Ezzel összefüggésben politikai magatartásáról s nézeteiről a következőképpen írt Cserey Miklósnak: „Édes barátom, Én 67dik esztendőmet Octób. 27d. rekesztem be, 's 7 elő gyermek atyja vagyok. Látom a' gazságokat, 's nem volnék e vak, ha nem látnám, hogy sok istentelen ember tart szemmel. Azt hiszem tehát, hogy nem bánhatok okosabban, mintha semmi titkot nem tartok. Active magamat semmibe nem avatom, hogy pedig passive (hallva a' mi történik) részt veszek, az még soha véteteknek nem vétetett, sem soha nem fog. Az a' sok becsületes fizetett vizsla találjon rést rajtam, ha tud. Kimondom nekik, hogy én Democrata vagyok, de csak ideában, 's azt is bolondnak tartom, a' ki nem az. De azt is minden tudhatja, hogy tüzesebb pártfogója Constitúciónknak nincs mint én vagyok. Ezt a' tiszteletes, nyolczszáz esztendő, bennünket boldogító épületet nem meggyengíteni kell, hanem megerősíteni. [...] Ne forgassuk-fel a' mi jó; mert úgy sem régi jó, sem új jó nem lesz. Az én hitem és valásom ebben áll, és mindég ebben állott, 's úgy hiszem, hogy utolsó lehelletemig ebben fog állani.”¹¹ Kazinczy persze azt is jól tudta – már csak korábbi tapasztalataiból is –, hogy nemcsak a cselekvő politizálás vagy a vélemény-nyilvánítás lehet veszélyes, de bizonyos információk átadása is, ennek ellenére nem egyszer lemásolta és elküldte levelezőtársa-inak azokat a dokumentumokat, megyei körleveleket, feliratokat, amelyek a politikai elit számára meghatározó jelentőséggel bírtak, s jól kifejezték, s egyben befolyásolták is a közvélemény hangulatát.

Jól látszik, hogy Kazinczynak a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárban őrzött, a megyei ellenállásra vonatkozó feljegyzései nyersanyagként szolgáltak az elküldött levelekhez.¹² Tartalmi szempontból általában nincsenek jelentős eltérések az ugyanarról az eseményről szóló, de különböző személyekhez intézett levelekben, Kazinczy írásai mégsem egyformák, jól illusztrálják ezt az 1823 tavaszán keletkezett, a királyi biztosok tevékenységéről szóló beszámoló. Kazinczy erdélyi ismerőseinek, Cserey Miklósnak és báró Wesselényi Miklósnak írt leveleiben a legrészletesebben báró Eötvös Ignác tevékenységét dokumentálta.¹³ Eötvös mint Abauj főispánja, Hont vármegye főispáni helytartója miután saját megyéit lecsendesítette, Nyitrát próbálta jobb belátásra bírni, itt került sor először 1823 márciusában katonai erő alkalmazására. A kortársak fordulópontként értelmezték a Nyitrában történeteket. Bars vármegye pl. a következőket írta a királynéhoz címzett feliratában: „Nyitra Vármegyének legújabb történetei új Epochát kezdenek hazánk' Annálsaiban.”¹⁴ Kazinczy leveleiben nemcsak az ellenőrizhető tényeket közvetítette, de

1 tudomány és társadalom

megosztotta a szállongó híreket, az anekdotákat és persze saját véleményét is. Mikor Kazinczy Eötvös Ignác trencsényi tevékenységéről írt, Wesselényi Miklósnak azt is megemlégtette, a megyében Eötvöst Caraffának és báró Tetvesnek nevezték, majd mindehhez hozzáfűzte: tudja, nem méltó, hogy ilyen dolgokat is megemlítsen, de elhatározta, mindent megír, amiről csak hall. Kazinczy azt is feljegyezte, a közvélemény a legellenségesebben Eötvös Ignáchoz viszonyult, hiszen róla terjedt el az, hogy örömmel végezte feladatát, a többiek viszont, miután hiába kérték felmentésüket, híven, de fájdalommal teljesítették az uralkodói parancsot. Ugyanakkor Kazinczy azt is rögzítette, hogy a Dunántúlon a Zala megyébe kinevezett királyi biztos, Amadé Antal váltott ki olyan ellenszenvet, mint amelyet báró Eötvös Ignác a felső-magyarországi vármegyékben.¹⁵ Kazinczy két változatban is lejegyezte Amadéról, hogy mikor Zala megye alispánját, Hertelendy Györgyöt felkereste, és csak annak feleségét találta otthon, megpróbálta az asszonyt meggyőzni, vegye rá férjét, hogy az uralkodói parancsot teljesítse. Az alispán felesége azonban azt válaszolta: „Készebb vagyok azt nézni, hogy gyermekeim házról házra koldúljanak kenyeret, mint-hogy férjem magát, engem 's gyermekeit a' haza árulás vétkével piszkolja be.”¹⁶ Kazinczy Zemplénben személyesen is részt vett a megye ellenállását megtörni kívánó közgyűléseken, így a zempléni eseményekről már közvetlen benyomásai alapján tájékoztathatta levelezőtársait.

Az 1823. május 21-i zempléni közgyűlésről Kazinczy Cserey Miklósnak és saját testvérének, Kazinczy Klárának számolt be, hűgát azonban külön is megkérte, a levelet a családtagokon, elsősorban unokaöccsén kívül senkinek ne mutassa meg, s főként ne engedje azt lemásolni. Kazinczy beszámolója szerint a közgyűlés felemelő és méltóságteljes volt, annak ellenére, hogy Zemplén vármegye az időközben királyi biztossá kinevezett Malonyay János főispáni helytartó felszólítása dacára sem volt hajlandó a törvénytelennek tartott rendeletek végrehajtására. A felszólalók nyugodt, ám határozott hangon szóltak, különösen pedig Szemere István, az első alispán, akiről Kazinczy így írt: „Hosszan beszélt, de erőltetett hang, erőltetett tűz nélkül. Sirt sok ember. Én széket nem kapék; későn jöttem, 's a' hátulsó ablak mellett fogtam széket, mert a' hang a' bolthajtáson olly tisztán jut el oda, mintha a' táblánál ülne az ember.”¹⁷ Az ülés végén a tisztikar gróf Desseffy József felszólítására egységesen kijelentette: a törvénytelen rendeletek kérdésben magukat a statusoktól, azaz a rendektől soha el nem szakasztják, hiszen a megye nemesi közösségének ők is részei, azzal egy testet alkotnak, s tőle függenek. „Barátom, szeretném ha Fejedelmünk láthatta volna mint bánánk Administratorunkkal, mint Szemerével. A' melly Nép így szereti Előljárójit, arról nem lehet egyebet feltenni mint azt, hogy Fejedelmét is szentül szereti. [...] Nyolcz Vármegyéből valának itt Vendégek a' Gyűlésen. Mindnyájan tisztelettel eltelve mentek-el, 's látták, hirdették, hogy Zempl.-nek olly fiai vagynak mint a' millyen a' bora.” – írta Kazinczy Cserey Miklósnak.¹⁸

Bár Kazinczy nem ismertette a közgyűlésen elhangzott beszédek tartalmát, fennmaradt Lónyay Pál táblabíró május 21-i felszólalásának a lejegyzése. Ebben Lónyay egy, az irodalmi művekből is már jól ismert toposzt elevenített fel: a kialakult helyzetért az uralkodót megtévesztő gonosz tanácsosokat tette felelőssé, s egyúttal kijelentette, a nemzetet nem az újítás vágya vezeti, mindössze a már egyszer elnyert és az idő által is megerősített alkotmányos szabadságát szeretné megőrizni.¹⁹ Hasonlóképpen érvelt Bars vármegye is az uralkodónak küldött május 2-ai feliratában: az újítók gonosz pártját nem külföldön kell keresni, hanem a királyi trón közelében, mégpedig az uralkodó és

az alattvalók közötti kölcsönös bizalmat gyöngítő tanácsosok körében.²⁰ Kazinczy pedig a korabeli politikai közbeszéddel összhangban úgy vélte, azok az igazi karbonárik, akik a nemzetben az uralkodó iránt bizalmatlanságot keltenek. Minderről 1823 májusában Cserey Miklósnak és báró Wesselényi Miklósnak is kifejtette nézeteit, ez utóbbinak a következőket írta: „Épen tegnap volt kezemben az a' Beszéde a' Császárnak, mellyel 1805. a' Nemzetnek ajánlotta házanépét és az örököst. Miért nincs az a' lélek még most is! Annyira jutánk, hogy a' Hormayr Archivjában Berzeviczy Gergely ezt a' tanítást hirdeti: A' nagy Fejedelem mindég felforgatja a' törvényeket, és az neki kötelessége; Gustermann pedig az Ungrisches Staatsrechtben ezt írja: Magyar-Ország rein monarchisch. Szegény ember, nem tudja, hogy Urunk 's az Atyja, 's nagyanyja 's fel Szent Istvánig nyolcz százakon végig mindég dietáztak, ' s a' két vastag Kötet Corpus Jurist soha sem látta, felőle soha semmit nem hallott. Csudálhatni e osztán, ha a' Magyar megszeppen, 's félti törvényes lételét? Az illy firkálók mind a' Népek ellenségei, mind a' Királyi hatalomnak; ezek az igazi Carbonárik.”²¹ Csaknem egy évvel később aztán Guzmics Izidor közvetítette Kazinczynak a Győr környékén terjedő híreket, melyek szerint Zemplén idegen befolyásra, a karbonári mozgalom hatására cselekszik. Kazinczy természetesen határozottan cáfolta ezt a vélekedést, „Mese az, hogy nálunk is vannak társai a' külföldi czimborának, és gonosz czéllal hintegetett vád; mese volt, a' mint ugyan hiszem, 1794ben is.”²² Desseffy Józsefnek pedig ugyanerre reagálva ki is fejtette: Zemplénben mindössze azt kívánják, ami a törvényekben van, noha nem tagadják, szeretnék, ha az országgyűlés napirendre tűzné az 1790-es rendszeres bizottsági munkálatokat, s a király és a nemzet közösen határozná meg, mi az, amit a közjó kíván.²³ Kazinczy levelezése is közvetíti tehát a korabeli politikai diskurzus állandó elemeit: az uralkodót megtévesztő, s az alkotmányt felforgató rossz tanácsadók toposzát egyfelől, az európai mozgalmakat követő veszélyes újítók fenyegető rémét másfelől. Az ellenállást kifejtő vármegyék politikai elitje nyilvánvalóan e két szélsőség között az alkotmányos rend védelmezőjeként határozta meg önmagát. Maga Kazinczy – abból kiindulva, hogy a világot az egyensúly törvénye igazgatja („valamint a' természetben, úgy a' lelki világban is minden dolog per leges aequilibrii áll”) – úgy vélte, a nép szabadságáért úgy kell küzdeni, hogy az „horizontális lineában” álljon a királyi hatalommal és ne diagonálisban.²⁴ Máshol az uralkodó és az országgyűlés viszonyát, a magyar törvényhozás (a legislatio) szerkezetét úgy írta le, mint egy kétkarú mérleget (itt egyébként a hércz kifejezést használta, s megadta hozzá a latin és német terminust: a lanx, illetve a die Waage szót), amely fenntartja a közboldogság egyensúlyát (aequilibriumát), úgy, hogy a két rész, a „két szilke” egymással nem ellenséges viszonyban áll, hanem egymást kiegyenlítve hat. Ebből a szempontból pedig Mária Terézia uralkodását tekintette mértékadónak.²⁵ Kazinczy egyébként több alkalommal is utalt Anton Wilhelm Gustermann-nak az 1810-es évek második felében megjelent *Ungerisches Staatsrecht* c. munkájára, s az abban megfogalmazottakkal szemben a rendi dualizmus modelljét próbálta körülírni fejtegetéseiben, tágabb összefüggésekben pedig ahhoz a vitához csatlakozott, amely Gustermann korábbi, 1811-ben megjelent kétkötetes munkája nyomán a rendi nyilvánosság fórumain, mindenekelett az országgyűlésen is kibontakozott, s a magyar alkotmány értelmezése körül folyt. Ez a vita az 1822-ben kirobbanó megyei ellenállás idején már aktuálpolitikai téttel is bírt, hiszen az uralkodó és a rendek közötti hatalom-megosztásról, illetve annak megkérdőjelezéséről szólt.

1 tudomány és társadalom

Miután az uralkodó Malonyay Jánost, a megye főispáni helytartóját saját kérésére felmentette a királyi biztosi megbízatás alól, Lónyay Gábort, Ung vármegye főispánját és Bereg vármegye adminisztrátorát nevezte ki a helyére. A választás azért esett Lónyayra, mert kormánykörökben úgy vélték, mint a megye egykori tisztségviselője – 1799-től főügyész, 1804-től pedig első alispán volt –, s jelenleg a tiszáninneri egyházkerület és a sárospataki kollégium főgondnoka, képes lesz a protestáns többségű megyét lecsendesíteni, s az uralkodói akaratot érvényesíteni. Kazinczy szerint azonban Lónyay: „Július’ első napjaiban Bécsbe mene-fel, esedezni, hogy ez a’ Biztosság adassék másnak; érzette, hogy az neki kedvetlenségeket hoz. Puky István előtalálá Szerencs és Gesztely közt, ’s kérte, hogy azt rázza-le magáról, ’s előhozá neki példáulú Bátor Eötvös Ignácot, kinek spanyol juhait hetven ölnyi hosszasságú istálójával és csűrével elégettettek, ’s azzal ijesztette, hogy a’ megbosszantott haza gyermekeink is vindicálni fogja a’ tettet, hogy valamely Nemes a’ híd alól is rá löhet. – Lónyai felment Bécsbe, ’s kérte a’ Felséget, hogy ez bizattassék másra, ő Zemplényi Vice-Ispány volt, Zemplényi birtokos, itt neki sok rokonai vannak; általja őket megbántani, de kérése sikertelen volt.”²⁶ Kazinczy azonban rögzítette azt a véleményt is, amely szerint Lónyay kérése nem volt őszinte, s a feladat teljesítésétől újabb rangot és címet remélt maga és családja számára. Lónyay Gábor végül is tudomásul véve a megmásíthatatlan uralkodói döntést, 1823. augusztus 18-ára hívta össze a közgyűlést, ahol is a rendeket engedelmességre felszólító királyi parancsolatot kellett volna kihirdetnie. Kazinczy levelezéséből látható, hogy Eötvös Ignác kivételével csaknem valamennyi királyi biztos esetében felmerült az a megalapozott vagy éppen minden alapot nélkülöző feltételezés, hogy azok igyekeztek megszabadulni a hálátlan feladattól, mivel nem akartak katonai erővel fellépni saját polgártársaik ellen, vagy csak egyszerűen féltek a közvélemény haragjától és megvetésétől.

Az augusztusi megyegyűlés – mint látni fogjuk – a május 21-i közgyűlés ellenpárjaként jelenik meg Kazinczy elbeszélésében. Kazinczy Guzmics Izidornak bővebben, Döbrentei Gábornak szűkszavúbban számolt be a történetekről, kéziratban lévő kommentárjai azonban igen részletesen mutatják be azt a három napot, amelyet Lónyay Gábor Zemplénben töltött. Kazinczynak az eseményekhez fűzött magyarázataiból jól érzékelhetők azok a gesztusok, amelyekkel a vármegye kinyilvánította a királyi biztosként fellépő Lónyay iránti ellenszenvét és elutasítását. Az augusztus 16-án megérkező királyi biztost senki sem fogadta, csupán az első alispán, Szemere István kereste fel szobájában az érkezőt. Lónyay a következő napra ebédre hívta a tisztségviselőket, akik elfogadták a meghívást, mondván ekkor még nem királyi biztosi minőségében lép fel. A katolikusok azonban – Kazinczy feljegyzése szerint – elterjesztették: a protestánsok engedni fognak a református Lónyaynak, s az első alispánt is megvádolták azzal, hogy bizonyára nem fog olyan határozottan az alkotmány védelmében fellépni, mint korábban a katolikus Malonyay Jánossal szemben. Az ily módon megvádolt Szemere már másnap igyekezett demonstratív módon meggyőzni a közvéleményt arról, hogy továbbra is megmarad eddigi álláspontja mellett: „Midőn kijövének a’ templomból, a’ kormányra temett Szemere egy lineában ment ugyan Lónyaival, de magát Lónyaitól minél távolabbra félre vonván, hogy a’ Nép lássa, ha ő Lónyaihoz hajlik e. A’ ragyogó Lónyai gráziául vette, hogy én el nem vontam tőle magamat, mint Szemere. Kicsiny volt mellettem, és tele nyájasságokkal.”²⁷

Magáról a közgyűlésről szólva Kazinczy elmondta, a megyeházán hatalmas tömeg gyűlt össze, úgyhogy ő maga csak az udvarra nyíló ablaknál kapott helyet. Mivel a királyi biztos

ünnepélyes meghívása elmaradt, Lónyay egy idő elteltével kénytelen volt hívatlanul az ülésterembe lépni. E drámai pillanatról Kazinczy a következőket írta: „Azon pillantatban, hogy a' palotába belépett: ezer száj ordítá felé ezeket: Hazá-áruló! gazember! hunczfut! Caraffa, Ötvös! 's a' sikoltás annyira elsiketíté fülemet, hogy csak homályosan hallhatám a' vad sikoltozást. Lónyay reszketve, sápadtan, félve ment a' bársony szék felé. – Báró Wesselényi Miklós, a' Miklós és Cserei Heléna fija, háttal ült a' jövő Lónyai felé a' Mágnások' sora mellett; 's midőn Lónyai a' W. széke mellett akara a' bársony szék felé menni, W. mintha neki utat nyitna balra rántá székét, mellyről fel nem költ, 's a' mint Lónyai a' szék jobbjá mellett nyilt útnak tartá, W. mintha rosszul tette volna előbbi félre rándulását, székét jobbra rántotta, 's ismét elrekesztette útját. Lónyai végre a' bársony székhez közelíté. Szemere helyt csinála neki, de fel nem kelve székéről, 's az üresen-álló bársony széket, ülve, jobbjával a' táblához vonta. De itt Lónyai László, a' Consil[iarius] és Bereghi Vice-Ispán' fija 's Bónis Sámuel veje, talpon állva útjába költ Lónyainak, 's ezt kiáltotta neki: Ide az Urat nem eresztém – Lónyai Gábor ezt mondá neki: „Eressz, Laci!” – Nem; felele ez. – Lónyai Gábor eloszlatá a' Gyűlést, 's ment elsápadva mint a' holt, 's reszketve minden tetemiben. – A' Caraffa, Ötves, hunczfut nevezetek kísérek.”²⁸ A hőség, a fülsiketítő zaj, a gyűlölet megnyilvánulásai, s legfőképp az, ahogy Kazinczy saját helyzetét a Döbrenteinek írt levélben megjeleníti: „Én a' hátulso ablak mellett téteték-le széket magamnak, félvén a' hőségtől és összenyommasztástól.” illetve: a „Képzelheted azoknak érzését, a' kik csendben ültek”²⁹ megjegyzések egyértelműen jelzik Kazinczy távolságtartását az efféle tömegjelenetektől, és idegenkedését a féktelen érzelmi kitörésektől. Továbbá itt ragadható meg igazán, hogy miért is nevezhetjük az augusztus 18-i közgyűlés leírását a május 21-i ellenpárjának: Kazinczy mindkét esetben csak a hátsó ablaknál kapott helyet, az első alkalommal azonban a beszédeket tisztán lehetett hallani, a hangulat méltóságteljes és emelkedett volt, második alkalommal azonban a láрма csaknem megsüketítette az események szemlélőit, s a királyi biztos emberi méltósága, függetlenül politikai szerepvállalásának megítélésétől, mégiscsak sérelmet szenvedett.³⁰ Lónyay megpróbáltatásai azonban az ülés befejeztével sem értek véget, hiszen az általa adott ebéden senki nem jelent meg, úgyhogy az érintetlenül maradt ebédet végül átküldte az ispotályba, a királyi biztos pedig késő este elhagyta a vármegyét. Ezzel a gesztussal a Max Weber-i viselkedésszociológiai rendiség egyik fontos ismérvét, a kommenzalitást,³¹ azaz az egy asztalnál való étkezést tagadták meg Zemplénben Lónyaytól, csakúgy, mint korábban báró Eötvös Ignáctól, aki – Kazinczy feljegyzése szerint – a trencsényi főispánnál, gróf Illésházy Istvánnál akarta tiszteletét tenni, ám a főispán, azt üzente, nem lesz otthon. Eötvös azonban később megtudta, a kérdéses időpontban Illésházyznál számos vendég gyűlt össze. Ugyanígy járt egyébként Galgócson is, amikor gróf Erdődy Józsefet, Nyitra vármegye főispánját akarta felkeresni. Amikor pedig Eötvös Ignác Nyitrában előzetes tanácskozássra hívta a tekintélyesebb táblabírákat, a vármegye az egy és ugyanazon nemesség elve alapján, a történeti-jogi rendiségben gyökerező érvrendszer talaján állva tagadta meg a királyi biztossal való együttműködést.

Kazinczyt erősen foglalkoztatta Lónyay összetett és ellentmondásos személyisége. A Vay József halála után a sárospataki kollégiumi főgondnoki tisztébe lépő Lónyay felkészültségéről, az oktatásügyben szerzett ismereteiről Kazinczy 1822-ben még elismerően írt, bár az egyébként katolikus Dessewffy József már akkor kritikával illette Lónyay főkurátori tevékenységét és személyiségét: „A' nemzetesülésben hátra, a' többiben előre lépteté

1 tudomány és társadalom

Lónyay a ' tanító-nevelés' dolgát." – írta levelében.³² Kazinczy is jól látta az egyébként tehetséges és jó adottságokkal rendelkező Lónyay jellembeli fogvatkozásait, olykor érdes, sőt kíméletlen modorát és elbizakodottságát. Úgy vélte: Lónyay saját karrierjét a Prónay Piroskával kötött házassággal alapozta meg, ám a vagyon és kapcsolatok által elnyert pozíciók, a gyors emelkedés végül is megszárdították a fiatalembert. „Hiu volt, látta mint emelkednek a' rosszak, 's a' gaz idők eltántorították” – írta Kazinczy Guzmics Izidornak.³³ Levelezéséből kiderül az is, hogy Lónyay szerette volna elnyerni Kazinczy barátságát, de ő sohasem tudta megszeretni. Lónyayt királyi biztossá történt kinevezése viszont éppen akkor érte, mikor az általa viselt valamennyi hivatalról le kívánt mondani, s vejével, Lónyay Jánossal be akarta utazni Európát: Londont, Párizst és Rómát. Az augusztus 18-i események s annak következményei Kazinczy szerint mindenképpen hozzájárultak a következő évben bekövetkezett korai halálához. Cserey Miklóshoz írt levelében ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Szánja e Zemplény Lónyait?” – kérdé tőlem egy tüzes Úr utazásom alatt egy helytt, 's azt várta, hogy szidni fogom. „Most igen”, felelém. – Az elborzada feleleltemre, 's nem tudá megfogni, hogy lehet valaki a' ki Lónyait szánhatja. – Láttam hogy haszontalan vala szavam, 's abba hagyám. Hány embert látunk, a' kinek jó oldala is van és bal is; hányat, a' ki maga jó, tegnap nem volt jó, 's holnap ismét rossz lesz; hányat a' ki Természet által is jóvá van csinálva, de elveszti magát a' szövvények közt, 's hány azért rossz, mert rossz dologgal bajlódik. Nem szeretem ha lángfők ítélkél, ki a' jó, ki a' rossz; ítéletek többére igazságtalan.”³⁴ Kazinczy levelezésében Lónyay személyes sorsa 1823-ban egyértelműen összefonódott a Zemplén megyei ellenállás eseményeivel, s a királyi biztosi felhatalmazással a megyébe érkező 46 éves férfi sorsa a levelek tükrében sajátos értelmezést nyert. Jót és rosszat ötvöző jellemét Kazinczy több alkalommal is a görög Alkibiádészhoz hasonlította, akinek alakjához a megnyerő külső és a hazaárulás toposza egyaránt hozzátapadt.³⁵ Máskor Brutus és Caesar viszonyán keresztül igyekezett megvilágítani Lónyayhoz való viszonyát: Brutus is talált jót Caesarban, szerette is őt, mégis megölte. Kazinczy egyébként Dessewffynek írt levelében azt is feljegyezte: a Lónyay emlékére tartott istentiszteleten két fia minden megrendültség nélkül vett részt, vején azonban többször is a megindulás jelei látszottak.³⁶ Kazinczy mindezek mellett elvállalta, hogy a *Magyar Kurír*ba megírja Lónyay nekrológját, amelyet a konkrét politikai szituáció ábrázolása nélkül, de mégis mindenki számára érthetően azzal zárt le: „Az idő, a' legbiztosabb tanúja 's bírása az emberi dolgoknak, legyen az ő érdemeinek is igazságos bizonyosága.”³⁷ Kazinczy árnyalt megközelítése azonban korántsem egyezett a közvélemény ítéletével, sokan ugyanis Isten büntetéseként fogták fel Lónyay Gábor elhunytát, Eötvös Ignác juhainak elpusztulást és Amadé Antal fiának tragikus halálát. Ez a vélekedés pedig oly annyira erős volt, hogy az 1825-ös országgyűlés elején több követ, így a Zemplén megyei gróf Schmiddeg Ferenc és a Sopron megyei Nagy Pál is ebben az értelemben szólt.³⁸

Már az 1820-as évek e rövid szakaszának áttekintése után érzékelhető: Kazinczynak bármennyire is természetes közege volt a vármegyei politika, az egyes események és személyek megítélésében sajátos szempontjai voltak. Minden szituációban, így a kielezett politikai helyzetekben is mindenekelőtt az érdekelte, hogyan viselkedik az egyes ember, hogyan sikerül személyiségének integritását megőriznie, vagy éppen hogyan vall kudarcot ebbéli törekvéseiben. Ezért is lehetett a megyei ellenállás időszakának egyik központi alakja Kazinczy levelezésében a közvélemény és az utókor által is elítélt Lónyay Gábor.

Könnyen belátható tehát, hogy Kazinczynak a megyei és országos ügyeket érintő megnyilatkozásai, kiterjedt levelezése nem pusztán a már ismert politikatörténeti kontextus illusztrációjára szolgálnak, hanem egy átmenetinek tartott korszak új szempontú történeti megközelítésének és értelmezésének a lehetőségét is magukban hordozzák.

Jegyzetek

- ¹ József nádor iratai (kiadta és magyarázatokkal kísérte: Domanovszky Sándor), I. kötet, 1792–1804, Budapest, 1925. 391. o.
- ² Kecskeméti Károly: Magyar liberalizmus 1790–1848, Budapest, 2008. 300-309. o.
- ³ Soós István: II. József nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből (szerk.: Bíró Ferenc), Budapest, 2005. 293-296. o.
- ⁴ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferenc: Versek, műfordítások, szép-próza, tanulmányok (sajtó alá rendezte: Szauder Mária), Budapest, 1979. 270. o.
- ⁵ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. I. kötet, Budapest, 1915. 150-151.o.
- ⁶ Ifj. Barta János: Nemesi birtok és jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: Mágnások, birtokosok, címerlevelek (szerk.: Ódor Imre, Pálmány Béla, Takács Péter), Debrecen, 1997. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) 181-201. o.; Erdmann Gyula: Zemplén megye társadalmi a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásából (A szerző 60. születésnapjára összeállította Erdész Ádám és Á. Varga László), Gyula, 2004. 135-213. o.
- ⁷ Kazinczy Ferenc Kazinczy Andrásnak. Széphalom, 1826. máj. 19. Kazinczy Ferenc levelezése, XX. kötet (kiad.: Váczy János), Budapest, 1910. (a továbbiakban: KazLev. XX.) 19. o.
- ⁸ „Széphalom ide csak egy óra, gyalog a’ réten szép sétáló, szekérútja hosszabb és rosszabb; ’s így ki és be inkábbára gyalog megyek, ’s olly erőben, hogy sehol meg nem kell pihennem, pedig Octob 27.d belépek a’ 67dikbe. Feleségem maga viszi gazdaságotat ’s házam’ terheit, mellyek bátyjának kegyetlensége miatt képzelhetetlenek.” Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak. [Sátoraljaújhely, 1825. okt. 2. Kazinczy Ferenc levelezése, XIX. kötet (kiad.: Váczy János), Budapest, 1909. (a továbbiakban: KazLev. XIX.) 419-420. o.
- ⁹ A kérdésről I. legújabbban: Soós István: A Habsburg-kormányzat és a magyar rendek = Történelmi Szemle 2007. 1. szám 91-118. o.
- ¹⁰ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. [Sátoraljaújhely, 1823. máj. 23. Kazinczy Ferenc levelezése. XVIII. kötet, (kiad.: Váczy János), Budapest, 1908. (a továbbiakban: KazLev. XVIII.) 341. o.
- ¹¹ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. [H. n.] 1826. szept. 18. KazLev. XX. 111-112. o.
- ¹² MTA Könyvtára (a továbbiakban: MTAK) Kt. K. 609.
- ¹³ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. [Sátoraljaújhely, 1823. máj. 5. KazLev. XVIII. 314-317. o.; Kazinczy Ferenc báró Wesselényi Miklósnak. Sátoraljaújhely], 1823. máj. 6. KazLev. XVIII. 318-321. o.
- ¹⁴ Bars vármegyének a királynéhoz intézett feliratát I. Kazinczy Ferenc hagyatékában: MTAK Kt. K 609.

1 tudomány és társadalom

¹⁵ A Zala megyei eseményekről I. Molnár András: Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet éve 1803–1833. Budapest, 2003. 174-191. o.

¹⁶ MTAK Kt. K 609. 137.v.

¹⁷ Kazinczy Ferenc Kazinczy Klárának. Sátoralja[újhely], 1823. jún. 2. KazLev. XVIII. 352. o.

¹⁸ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. Sátoralja[újhely] 1823. máj 23. KazLev. XVIII. 343. o.

¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kt. Fol. Hung. 616.

²⁰ Bars vármegye feliratából magyar fordításban részleteket közöl: Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. I. kötet. Pest, 1868. 114-117. o.

²¹ Kazinczy Ferenc báró Wesselényi Miklósnak. [Sátoralja]újhely, 1823. máj. 6. KazLev. XVIII. 320-321. o.

²² Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak. [H.n.] 1826. febr. 26. KazLev. XIX. 56. o.

²³ Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek. Széphalom, 1824. márc.4. KazLev. XIX. 64. o.

²⁴ Kazinczy Ferenc báró Vécsey Pálnak, [Sátoralja]újhely, 1825.aug.31. KazLev. XIX. 399. o.

²⁵ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. [H.n.] 1826. szept. 18. KazLev. XX. 112. o.

²⁶ MTAK Kt. K 609. 186.v.

²⁷ MTAK Kt. K 609. 187.r.

²⁸ MTAK Kt. K 609. 187. v. – 188. r.

²⁹ Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak. Széphalom, 1823. szept.5. KazLev. XVIII. 401. o.

³⁰ A rendek hivatalos álláspontja szerint ők már a közgyűlés elején leszögezték: a királyi biztos előülését nem tartják törvényesnek, ünnepélyesen meghívni nem akarják, továbbá a törvénytelennek tartott rendeletek kapcsán korábbi végzésük mellett megmaradnak, s ezt a többi törvényhatósággal is közölni akarják. E szerint a verzió szerint Lónyay éppen akkor lépett a terembe, mikor a jegyzőkönyv felolvasása még folyt. Miután a felolvasás hirtelen abba maradt többen is követelték annak folytatását: „azon véletlen meglepetést követő tolongás és zajongás között Első Al Ispán Ő Nagyságának helyét általadni akaró minden készsége és törekedése mellett is a fő helyhez azonnal nem férhetvén, némelly közelebb lévők hallatára a Sessiót széllyelosztatottnak mondta, 's megfordulván szobájába visszatért.” A főjegyző ezután utána ment, a visszatérő Lónyay azonban jegyzőkönyvbe iktatni akarta, a történetek miatt az uralkodó személyének hatalma és személye is megsértetett, ő ezek után a felosztatott ülésben vissza nem térhet. A rendek ezt a kijelentést azonban visszautasították (MTAK Kt. K 609. 185.v.).

³¹ Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan. Budapest, 1987. 307-308. o. L. még Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig, Budapest, 1998. 92-93. o.

³² Gróf Dessewffy József Kazinczy Ferencnek. 1822. Alsó-Olysó, aug. 27. KazLev. XVIII. 139. o.

³³ Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak. Széphalom, 1824. júl. 14. KazLev. XIX. 160. o.

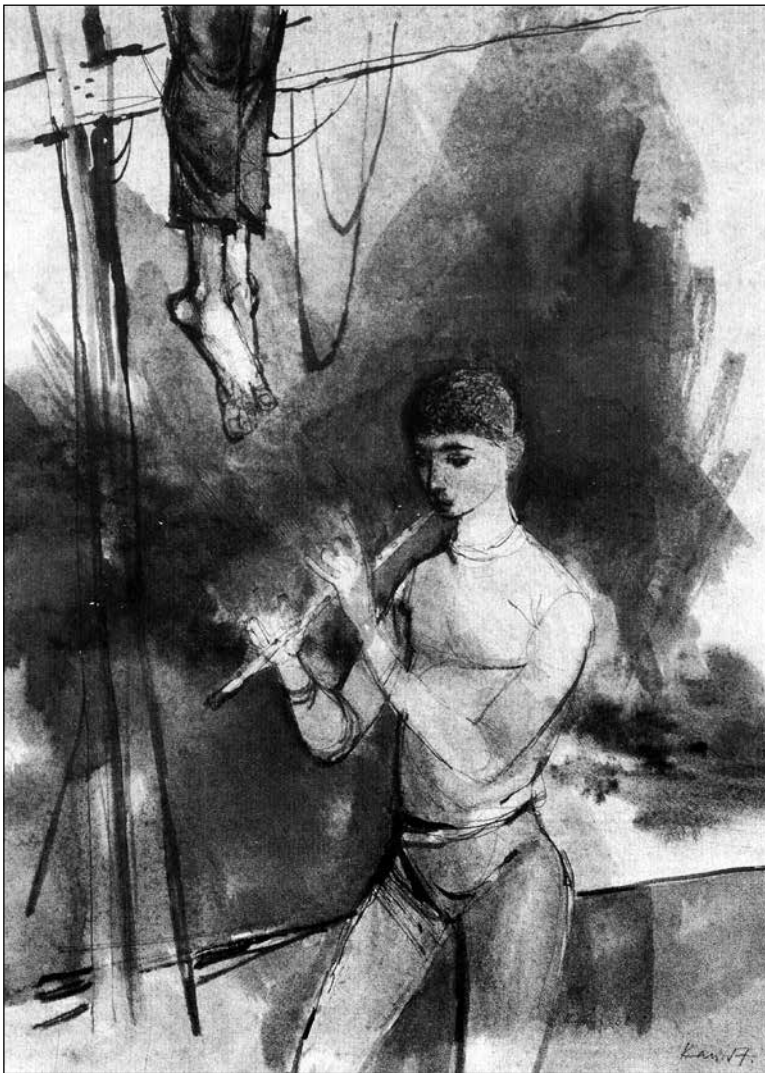
³⁴ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. [H.n.] 1824. júl. 8. KazLev. XIX. 150. o.

³⁵ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. Széphalom, 1824. dec. 11. KazLev. XIX. 244. o.

³⁶ Kazinczy Ferenc gróf Dessewffy Józsefnek. Széphalom, 1824. júl. 14. KazLev. XIX. 157. o.

³⁷ Magyar Kurír 1824. II. 61–63. o.

³⁸ Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak. [Sátoralja]újhely, 1825. okt. 30. KazLev. XIX. 446. o.

A furulyás, 1957, papír, lavírozott tus

Váradi-Kusztos Györgyi

Személyes történelmi narratíva mint politikusi/írói önarekép-konstrukció?

Bánffy Miklós „Emlékeimből” mai recepciójáról

„Vagyis az jutott eszembe, hogy a magyar irodalom számára ki kellene találni egy olyan író, amilyen Bánffy Miklós. Szerencse tehát, hogy van.”¹ – írta Tamási Áron. „Van!” – kiált fel mintegy tetten érve Tamási szavától a 20. század irodalmi, politikai életére kíváncsi – és így Bánffy Miklós alakja, közéleti szerepvállalása, kultúraszervező tevékenysége, irodalmi munkássága iránt megélnéknélkül érdeklődést is tapasztaló – olvasó. A több évtizedes elhallgatást megtörő érdeklődést bizonyítják többek között a kolozsvári Polisz Kiadónál megjelent vagy újabban a Balassi és a Polisz közös kiadásában megjelent Bánffy-könyvek.

Az *Emlékeimből* első ízben, önálló kötetben, 1932-ben látott nyomdafestéket az Erdélyi Szépművéses Céh kiadásában.² Másodszer a Révai Könyvkiadó jelentette meg 1943-ban egyfajta életműsorozat részeként. Harmadszor a kolozsvári Polisz adta ki 2001-ben.

A 2001-es kiadás előszava – a Bánffy-életmű megismertetésében, értékelésében nagy szerepet vállaló erdélyi irodalomtörténész Dávid Gyula tanulmánya – szerint az erdélyi emlékirat mint „az erdélyi magyar irodalom reprezentatív műfaja”³ egyszerre mutat századokon átívelő időbeli folytonosságot és – szerzőit tekintve – társadalmi sokszínűséget. Az emlékiratra mint önálló irodalmi műfajra vonatkozó – Szávai Jánosra is hivatkozó – megállapítások leginkább az önéletrajz lejeune-i fogalmát juttatják az olvasó eszébe, mégpedig Barták Henriett figyelmeztetésének ismeretében, miszerint *Az önéletrajzi paktumban* közölt definíciót (az autobiográfia „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyez.”) Lejeune maga sem tekinti „végső következtetésnek, sokkal inkább egyfajta közvélekedésnek.”⁴

Az Irodalmi fogalmak kisszótára kiegészítésekkel című – elsősorban középiskolásoknak, de tanároknak és a szélesebb olvasóközönségnek is ajánlott – „tanlexikon” szócikke szerint a memoár „prózai epikus műfaj, amelyben a szerző az általa is átélt történelmi értékű és/vagy érdekes eseményekről számol be, vállalva a szubjektív szemléletet. Az emlékirat így nem történetírás, de nélkülözhetetlen forrása annak. Nem is önéletrajz, mert a közélet eseményeire koncentrálnak (...).”⁵ Az önéletrajzról szóló szócikk a fogalom meghatározásában nem használja a műfaj kifejezést („az önéletrajz olyan mű”), és egy lényeges kiegészítéssel árnyalja az előző szócikk tartalmát: „Bár a két forma gyakran egybemosódik, az önéletrajz az emlékirattól abban különbözik, hogy ez inkább tényeket, történelmi értelemben is fontos eseményeket jegyez le, az önéletrajz célja pedig a személyiség bemutatása.”⁶ Több szempontból is elgondolkasztató e két megközelítés, most mégis csupán az emlékirat és az önéletrajz elhatárolására figyelve vetjük össze Szávai gondolatmenetével, aki Jakobsonra hivatkozva, a műfaji határok – néhány meghatározó

elem domináns jelenléte alapján történő – kijelölésének kísérletében egyazon korpuszba sorolja az önéletírásokat, memoárokat, biográfiai szála fonódó szociográfiákat, vallomásokat.⁷ „Lényegében Szávai János megalapozó könyveinek a közzététele után érte a magyar műfajkutatást erőteljes kihívás a nemzetközi irodalomtudomány interpretációs fordulatának recepciójával. (...) A műfajok értelmezését irányító gondolatalakzatok leépítésére vállalkozó Derrida megélenkült hazai recepciója is említést érdemel ezen a ponton.”⁸ Mindezek után talán szükségtelen érvelni amellett, hogy a műfajként való meghatározhatósággal, a műfaji határokkal kapcsolatos elméleti felvetések, kételyek nem csupán az önéletrajzot, de az emlékiratot is érintik.

Dávid Gyula tanulmánya az – általa önálló irodalmi műfajként számon tartott – emlékirat sokféleségének okát az emlékiró helyzete és indítékai, személyisége és az – ehhez képest – külvilág közti bonyolult összefüggések meghatározó voltában látja. Bánffy emlékiratait eme sokszínűséget igazoló példának tekinti. Továbbá felhívja a figyelmet arra, hogy az *Emlékeimből* könyv az első, amely Bánffy (és nem Kisbán) Miklós néven jelent meg. Ezt a szerzői gesztust a műfaj jellegével magyarázza, mely szerint Bánffy „nem beszélhet álnév mögé rejtőzve olyan dolgokról, amelyek kapcsán, mint az események résztvevője, tanúként jelentkeznek.”⁹ Fontos megállapítás ez a mi témánk szempontjából. Ha a biográfiai értelemben vett Bánffy Miklós neve megegyezik az *Emlékeimből* szerzőjének nevével, akkor a valódiság, „a nyomkövető referenciák autentikussága” – a befogadói elvárásnak megfelelően – szavatoltnak vagy legalábbis számon kérhetőnek tűnik. A „valódi” nevén jelentkező tanú verifikálható.

„Az önéletírás (...) kettős erőterben helyezkedik el, s ennél fogva kettős elvárásnak is kell megfelelnie. Referenciái, legalábbis az elvárások szerint, egyszerre nyomkövetőek (référénces par trace), vagyis tételesen ellenőrizhetők és ellenőrizendők, és metaforikusak (référénce métaphorique).”¹⁰ Ha csak a nyomkövető referenciát tekintjük dominánsnak, akkor „a valóditól nemigen juthatunk el az igazhoz, megrekedünk a legjobb esetben az első referencialitásnál.”¹¹ Szávai János fent idézett gondolatmenetéhez részben köthető Dávid Gyula tanulmányának ama megállapítása, amely szerint azért tekinthető hitelesnek az *Emlékeimből*, mert az ellenőrizhető eseményeken túl a dolgok lényegét is képes látatni. Ezzel együtt világos a tanulmány álláspontja: a hitelesség forrása maga az életrajzi értelemben vett író, a lényeg (igazság?) meglátása és láttatása végső soron az ő képességeivel magyarázható. E képességekre maga az emlékirat bizonyíték: „az *Emlékeimből* lapjain megelevenedő eseményeket (...) olyan ember éli végig, aki meg tudja látni a dolgok lényegét, s ezt a lényegét az íróművész eszközeivel tudja – még ma, közel háromszázad után, velünk is – hitelesen láttatni.”¹² Összegzésként megállapítható, hogy a fent bemutatott tanulmány álláspontja szerint a sokszínűséget és időbeli folytonosságot mutató „erdélyi emlékirat” az erdélyi magyar irodalom (nem érdemtelenül) kitüntetett része, Bánffy műve pedig tárgya különlegessége és a hiteles megjelenítés révén igencsak figyelemre méltó darabja e műfajnak.

Témánk szempontjából – de a Bánffy Miklós irodalom-és kultúrtörténeti helyét, történelmi-politikai szerepét feltárni/kijelölni óhajtó tevékenység megismerése során is – megkerülhetetlen munka Takács Péter *Bánffy Miklós világa* című írása.¹³ E könyv szerint Bánffy irodalmi munkássága már élete során kellő méltatásban részesült, hiszen az írásait érintő legtöbb kritika Bánffy (halálát követő évtizedekben is) grófi rangja ellen irányult. Valójában – véli a szerző – nem irodalmi, sokkal inkább politikai tevékenységét vitatták a két világháború

1 tudomány és társadalom

között, s ez utóbbit azóta sem értékelték megfelelően. Azonban „a végzetes tévedés vagy az igaztalan elfogultság vádját kerülendő, [olvasható az első oldalakat záró sommás megállapítás] itt is hangsúlyoznom kell, hogy sem politikusként, sem művészként – kivéve a színházi intendánsságot – nem szorította maga mögé a legnagyobbakat gróf Bánffy Miklós.”¹⁴ A könyv átfogó képet kíván nyújtani a „majdnem zseni és majdnem amatőr”¹⁵ jelzőkkel illetett Bánffy Miklós életpályájáról. Erre utal az írás szerkezeti felépítése is. Kétharmada Bánffy családi indíttatását, politikai szerepvállalását, kultúraszervező tevékenységét dolgozza fel. Egyharmada a novella-, regény- és drámaíró Bánffyt mutatja be. A biográfiai Bánffy alakja legnagyobbbrészt a memoáriró Bánffy szövegeiből bomlik ki. A könyv szerzője az *Emlékeimből* memoárt (hasonlóan a *Huszonöt év* című emlékirat-töredékhez) dokumentumként, forrásként, a múlt nyomaként kezeli, megállapítva, hogy a szépírói eszközök tudatos és megfelelő alkalmazása nem csorbít a dokumentum-jellegen. Olykor úgy véli, hogy háttérismeretek közlésével kulcsot adhat a Bánffy-szöveg egyes sorainak értelmezéséhez: „E sorok értelmezéséhez tudnunk kell (...)” stb.¹⁶ Mivel az emlékiratok szövegét elsősorban Bánffy saját korának eseményeihez, elvállalt közéleti szerepeihez fűződő viszonyának lenyomataként olvassa, érthető, hogy e „történetírói olvasásmódnak”¹⁷ megfelelően a könyv szerzője néhol kiegészíti a memoár által közölt eseményekre vonatkozó adatokat, olykor kommentálja, vagy éppen pontosítja azokat történészek munkáira hivatkozva.

Az ismeretelméleti szempontból egyre inkább önreflexívnek mutató történetírás kortárs irányzataira tekintve megállapítható, hogy az emlékirat történeti forrásként való értelmezésében is – a pozitivista történetírás szemléletéhez képest – hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Például „a szóbeli vagy írásbeli elbeszélésekre alapozó oral history nézőpontja, relevanciája különbözik a pozitivista történetírástól, s bevallottan nem is akar azzal versenyezni. A műfaj művelői tudomásul veszik, hogy kutatási logikájuk mögött nem az elmondottak bizonyítása, hanem az átélt tapasztalatok elbeszélhetősége áll. Az oral history arra a kérdésre kevésbé tud válaszolni, hogy mi történt valójában, sokkal inkább arról számol be, hogy az eseményeket megélt személyek mit gondolnak arról, hogy mi történt velük. Így – kellő óvatosság mellett – a személyes történelem segítségével a kutató eljuthat az eseményeket átélt emberhez, annak ideológiáihoz, mentalitásához, magatartási stratégiáihoz” – írja Bögre Zsuzsanna.¹⁸

Takács Péter írásának címe (*Bánffy Miklós világa*) ez utóbbi megközelítés irányába mutat. A cím által keltett olvasói elvárást támasztják alá a következő megállapítások: „Mi ezúttal csak arra vállalkozhatunk, hogy nyomon kísérjük: miként viszonyult gróf Bánffy Miklós ezekhez a nyugtalan időkhöz?! Az *Emlékeimből* című memoárijának ugyanis ez az elsődleges témája.”¹⁹ Azonban a Bánffy-arckép megrajzolásában az *Emlékeimből* egy – sokszor idézett, olykor korrigált – forrás a többi között. A könyv gondolatmenetében pedig az is fontos – az oral history szemléletével szemben –, hogy mi történt valójában. Például: „Bánffy úgy emlékezett, hogy 1922 márciusában már Nerviben – 10 kilométerre Genovától – voltak (Bánffy, 2001. 268.), de a konferencia csak április 10-én kezdődött. Nem valószínű, hogy 10-14 nappal korábban megérkeztek volna (...)”²⁰ A *Bánffy Miklós világa* novella-, dráma- és regényírói bemutatás fejezeteiben az elemzés módja, nyelvezete arról árulkodik, hogy e könyv a nagyközönségnek kíván támpontot nyújtani abban, hogy mely Bánffy-mű tekinthető esztétikailag értékesnek és melyik nem. Ily módon problémátlannak tünteti fel az esztétikai érték meghatározhatóságát, amint azt is, hogy mely Bánffy-szöveg tekinthető irodalmi, szépirodalmi alkotásnak.

„Az emlékiratot mint nem szépírói munkát figyelmen kívül hagyva (...)” mondatrészt végső soron az utóbbi évtizedek önéletrásra vonatkozó elméleti munkáit (Lejeune, Olney, Szávai, Mekis, Dobos írásait – hogy csak a legkézenfekvőbbeket említsem) hagyja figyelmen kívül. A téma összetettségét jelző elméleti kérdésekre: az önéletrajzi szövegek mibenlétére, az önéletrajz különböző elméleteiben a referencialitás különféle értelmezésére, az eltérő én-fogalmakra, az emlékezet eltérő felfogására, stb. vonatkozó kérdésekre,²¹ belátásokra vonatkozó reflexió hiányát jelzik az alább idézett mondatok is. Az emlékiratokban „megírt minden mozzanat és megnevezett minden szereplő részese a magyar történelemnek. Nem fiktív történetekről és személyekről szólnak. A valós történelem alfabetikus lenyomatait, legfeljebb művészi stílusban, sokak számára olvasható formában idézik meg a históriát. Mivel ezek szervesen beépültek gróf Bánffy Miklós életpályavázlatába, külön nem kerülnek elemzésre.”²² E pozitivistá megközelítés, amely az önéletrajzi szöveget a biográfia fogalma alá rendeli,²³ és ez esetben az „objektív” történetírás „szubjektív”, egyszersmind olvasmányos, de „objektív” kiegészítésekre szoruló alternatívájának: „magántörténelemnek” is tekinti, a „művészi stílust” a közölt információk hatékony átadásának sikeres módjaként üdvözli. „Az *Emlékeimből* című önéletrírás, magántörténelem, memoár – nevezzük bármiként – nagyszerűsége éppen abban rejlik, hogy jó stílusban, a színházi dramaturgia legnemesebb kelléktárát felhasználva, talán mindmáig a legplasztikusabban rajzolta meg a kilencszáz éves magyar királyság, a száz-tíz esztendőnél nem idősebb osztrák császárság és a félszázasesztendőös Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának folyamatát, kataklizmáit.”²⁴

A fenti idézetekből kirajzolódó gondolatmenetben reflektálatlanul ugyan, de „az írás előtérbe kerülő hogyanja”²⁵ a „jó stílus”, a közölt – ellenőrizhető és ellenőrzésre is szoruló – dokumentumokhoz, „a valós történelem alfabetikus lenyomatait”-hoz képest járulékosnak, ugyanakkor elengedhetetlennek is mutatkozik egy „nem nyelvi természetűként felfogott (s objektív) »valóság« nyelvi”²⁶ reprezentációjában. Összegzőként megállapítható, hogy a könyv nem vesz tudomást az emlékiratra, önéletrajzra vonatkozó irodalomelméleti megfontolásokról. A műfaji meghatározás/meghatározhatóság kérdését mellékesnek mutatja. Álláspontja szerint az *Emlékeimből* kizárólag történeti dokumentumként olvasható, bár jelzi (pl. a Bánffy „életpályavázlatban”), hogy e dokumentum korántsem használható fenntartások nélkül. Az emlékirat/dokumentum hitelét így – a könyv gondolatmenetét irányító logika szempontjából reflektálatlanul paradox módon – mégsem dokumentumvolta szavatolja, hanem az eseményeket megjelenítő „jó stílus”.

A röviden bemutatott két írás felvázolt, sok tekintetben eltérő, némely ponton egymással találkozó gondolatmenete talán eléggé érzékelteti Bánffy *Emlékeimből* 21. századi recepciójának súlypontjait. A két szöveg az emlékiratok irodalmi státusát különbözőképpen ítéli meg. Dávid Gyula tanulmánya nem utal „az autobiográfiával érintkező műfaji alakzatok”,²⁷ mint például a memoár kapcsán felmerülő (többek között a memoárt problémátlanul körülhatárolható irodalmi műfajnak tekintő előfeltevésekre is vonatkozó) irodalomelméleti kételyekre, a műfaj reprezentatív volta mellett hoz érveket, tekintélyre hivatkozik, a Bánffy-írást pedig figyelemre méltónak tekinti. Takács Péter nem érvel, de egy kételyektől mentesnek tételezett megállapításra hivatkozva kijelent. Számára a fiktív vagy nem fiktív dönt a (szép)irodalomba sorolhatóságról. Az emlékirat nem fiktív, tehát nem (szép)irodalmi alkotás. (A könyv a szépirodalom kifejezést használja, a „szép” előtag azért szerepel e helyen zárójelben, mert a könyv gondolatmenete alátámasztja, hogy a

1 tudomány és társadalom

szervő által „szépirodalomnak” nevezett fogalmon az olvasó azt értse, amit a Dávid-tanulmányban szereplő „irodalom” fogalmán.)

A szöveg referenciáját mindkét írás elsősorban a „valódi”, azaz a szövegen kívüli világban, valamint a szerzőben mint „valós” személyben véli megtalálni, azonban Dávid Gyula tanulmánya szerint az *Emlékeimből* irodalmi szöveggént vonatkozik a „valóságra”. Ekként „tanúság” és „tanulság”. Hogy e valóságra vonatkozás, vonatkoztatás kapcsán milyen jellegű elméleti kételyek, kérdések merülhetnek és merülnek is fel különösen a posztmodern nyelvfelfogások felől – a tanulmány nem jelzi. Fontosnak tartja azonban többször is megemlíteni, hogy az *Emlékeimből*, ahogyan megközelíti az eseményeket, újra és újra emlékezteti a befogadót egy másik Bánffy-szövegre,²⁸ mégpedig a műfaji szempontból regény(trilógia)ként számon tartott *Erdélyi történetre*. E megállapítás a már hivatkozott Szávai-tanulmány idézte bahtyini gondolat irányába mutat, amely szerint: „az önéletírás, a vallomás polemizáló jellegű műforma; a szó, amelyik megszólal benne, bivokális, kétirányú szó, vagyis a szöveg folyamatosan más szövegekkel dialogizál, szólama egyszerre a magáé, egyúttal a Másik szövegének a vitatása. Ami végül is azt jelenti, hogy a referenciák folyamatosan kereszteződnek, de a domináns közülük egyértelműen az irodalmi referenciák együttese.”²⁹

Dávid Gyula tanulmányában az emlékirat szövegének eredetként és a megjelenített események hitelének forrásaként számon tartott Bánffy, ahogyan erre korábban már utaltunk mint tanú jelenik meg. E tanú (egyszersmind író) a személyesen átélt történelmi eseményekkel együtt a saját portréját, azaz a biográfiai értelemben vett – művész vagy éppen közéleti szereplő, politikus – Bánffy önarcképét is megrajzolja. „Bánffy Miklós, a koronázásszervező ceremóniamester azonos (...) a színházi emberrel (...). Nem kell tehát meglepődnünk azon, hogy számára az egész koronázási ünnepség egy izgalmas művészi feladat, egy előadás (...). Igen a koronázási ünnep főrendezője annak a társadalomnak a kritikusa is. (...) Az *Emlékeimből* második, terjedelmesebb része már a politikába keveredett művész története” – olvasható a Dávid-tanulmányban.³⁰

Takács Péter könyve – láthattuk – szintén önarcképnek is tekinti az *Emlékeimből*t, de kizárólag történelmi forrásként funkcionál, korrigálásra szoruló önarcképnek.

„Az »önéletrajz«, vagy éppen az »önarckép« kifejezések a magyar nyelvben hármas osztatúak. (...) [E] kifejezések egy implicit logikát sejtetnek: a kiindulópont a leginkább benső, személyes „ön”, a következő lépés ennek tárgyiasulása az élet narratívájában vagy a test imágójában, majd végül, mintegy lezárásként, mindez a nyelvi eszközzel közvetítődik, rögzíthetődik, megoszthatóvá válik.”³¹ A Bókay Antaltól idézett gondolatsort figyelembe véve megállapítható, hogy bár Takács Péter könyve Dávid Gyula tanulmányához képest leszűkíti a Bánffy-émlékirathoz mint önarcképhez viszonyuló elemző közelítések lehetőségeit, mégis a két álláspont azonos kiindulópontot sejtet: az „én” az általa megélt eseményekhez való viszonyban nyeri el „arcát”, amely közvetítődik nyelvi eszközzel történő rögzítés révén. A biográfiai értelemben vett Bánffy Miklós legbensőbb, legszemélyesebb önje a történelminek minősített eseményekhez fűződő személyes viszonyban kap írói, politikusi arcot, e tárgyiasulás ezúttal személyes történelmi narratívában valósul meg, és mindez nyelvi eszközzel közvetítődik. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy e gondolatmenet támadható pontjai is megmutatkoznak az alábbi, Paul de Manra hivatkozó idézettel való összevetésben: „De Man (...) nem kevesebbet mond (...), mint hogy a halál voltaképpen egy nyelvi tény vagy jelenség trópusa, metaforája vagy katakrézise.

Az önéletrajz, hiszen rajznak hívják, rajzol egy arcot, arccal és hanggal látja el azt, ami épp a nyelvhasználat – pl. az önéletrajz írása – révén fosztódott meg a nyelvtől és a hangtól. Az arcrongálás és arc-adás logikai szempontból egyszerre történik.”³² Dávid Gyula tanulmánya és Takács Péter könyve alapján az önarcképként értett Bánffy-emlékirat annyiban tekinthető konstrukciónak, amennyiben – az összetett anyagokra (pl. történetekre) vonatkozó pszichológiai szakkifejezéssel konstruktívnak nevezett emlékezet egyszerű következtetései, sztereotípiákhoz, sémákhoz csatolásai révén történő kiegészítéseivel együtt – magát az emlékezés mentális tevékenységét is annak tekintjük. A nyelvi eszközzel történő közvetítésre mint az írás hogyanjára – láthattuk, más és más vonatkozásban – történik utalás a két szerzőnél. Írásaik – Bánffy emlékiratára vonatkozó gondolatmenete – szerint a személyes történelmi narratíva, amely a szubjektív-objektív oppozíciók közül helyezi el az emlékiratot, néhány lényegi jellemzőt mutat fel. Éspedig: vállaltan egynézőpontú, a szerzői emlékezet – reflektált viszonylagossága ellenére – jelenti a legfőbb forrást, a narrátor nem tűnik el, én-formában történik az elbeszélés, és a feltételezett történetírói szándék ellenére, mintegy az „objektivitás” ellenébe hatva a személyes élmény jelenléte dominál.

A jelen tanulmányban nem definícióként, hanem munkahipotézisként használt „személyes történelmi narratíva” megfogalmazás azonban a szubjektív-objektív oppozícióra vonatkozó elméleti kételyekre (Nietzsche, Heidegger stb), a történelem mibenlétét problematizáló történetfilozófiai megfontolásokra (Danto, White, Ricoeur stb) és a narratíva fogalmához kapcsolódó elméletek sokszínűségére is figyelmeztet.³³ A kiválasztott, elemzett tanulmányok egyértelműen megmutatják az *Emlékeimből* mai recepciójában érvényesülő értelmezői szempontrendszer. Elfogadva Dobos István Ricoeurre hivatkozó megfogalmazását, amelynek értelmében „a belső dinamikájukat időről időre visszanyerő műveket, s a róluk szóló írásokat a mindenkori újraolvasás nem semmisíti meg, éppen ellenkezőleg: megőrzi őket(...)”, izgalmas újraolvasási kísérletnek mutatkozik a belső dinamikáját visszanyerni látszó *Emlékeimből* és a „pastiche felé hajló” Fortéjos Deák Boldizsár memorialéjának együttolvasása.³⁴

Jegyzetek

¹ Tamási Áron: *Bánffy Miklós*. In: *A Nagyúr – Bánffy Miklós emlékezete*, szerk.: Sas Péter, Nap Kiadó, Budapest, 2008 (*Emlékezet*), 128.o.

² Az emlékirat kiadására vonatkozó adatokat Bánffy Miklós: *Emlékeimből – Huszonöt év*, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2001. 383-384. o. alapján közlöm. Az önálló kötetbeli kiadást megelőzően az *Erdélyi Helikon* folyóirat már közölte a szöveget folytatásokban.

³ Bánffy Miklós: *i.m.* 5. o.

⁴ Barták Henriett: *Konfrontálódó meghatározások*. In: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk.: Mekis D. János és Z. Varga Zoltán, L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2008. 87. o.

⁵ *Irodalmi fogalmak kiesszótára kiegészítésekkel*, szerk.: Szabó B. István, Korona Kiadó, Budapest, 1998. 119. o.

⁶ Uo. 326. o. (Kiemelés tőlem.)

⁷ Szávai János: *Magyar emlékirók*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

1 tudomány és társadalom

⁸ Dobos István: *Az én színrevitele. Önéletírás a 20. századi magyar irodalomban*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 9. o.

⁹ Bánffy Miklós: *i.m.* 7. o.

¹⁰ Szávai János: *Irodalom, fikció, autofikció*. In: *Írott és olvasott identitás*, *i.m.* 29. o.

¹¹ Uo.

¹² Bánffy Miklós: *i.m.* 8. o.

¹³ Takács Péter: *Bánffy Miklós világa*, Lucidus Kiadó, Budapest, 2006. (*Kisebbségkutatás Könyvek*)

¹⁴ Uo. 17. o.

¹⁵ Uo. 15-16. o.

¹⁶ Uo. 32. o.

¹⁷ Baráth Katalin *szóhasználatának értelmében*. Vö.: *Baráth Katalin: Vita est magistra historiae*. Marczali Henrik *önéletrajza görbe tükörben*. In: *Írott és olvasott identitás*, *i.m.* 119. o.

¹⁸ A Molnár Adrienne – Kőrösi Zsuzsanna – Keller Márkus: *A forradalom emlékezete. Személyes történelem (Az Oral History Archívum interjúi alapján)*, Budapest, 2006. c. *könyvről* szóló ismertetőjében = *Aetas*, 22. évf., 2007. 2. szám, 224-226. o.

¹⁹ Takács Péter: *i.m.* 49. o.

²⁰ Uo. 185. lábjegyzet, 102. o.

²¹ *Lásd pl. legújabbban: Barták Henriett: i.m.* 87-96. o.

²² Takács, *i.m.*, 167

²³ Mekis D. János: *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában*, *Fiatal Írók Szövetsége*, Budapest, 2002. (*Fisz Könyvek 17.*), 47. o.

²⁴ Takács Péter: *i.m.* 65. o.

²⁵ Mekis D. János: *i.m.* 50. o.

²⁶ Uo.

²⁷ Dobos István: *i.m.* 8. o.

²⁸ Bánffy Miklós: *i.m.* 9. o.

²⁹ Szávai János: *i.m.* 32. o.

³⁰ Bánffy Miklós: *i.m.* 8-9. o.

³¹ Bókay Antal: *Önéletrajz és szelf-fogalom dekonstrukció és pszichoanalízis határán*. In: *Írott és olvasott identitás*, *i.m.* 34. o.

³² Bényei Tamás: *Dekonstrukció és narratológia (és Borges)* = *Alföld*, 2002. 12. szám, 34-49. o.

³³ A munkahipotézis ötletét Barták Henriett már említett tanulmányából nyertük, aki az önéletrajz fogalmának meghatározhatósága kapcsán használja e kifejezést. A személyes történelem hazai történettudományi megközelítéséről pedig lásd az *Aetas* történettudományi folyóirat 2008.évi [23. évfolyam] 3. számát; *Irodalom a társadalomban – társadalom az irodalomban* témakörben a *Sic Itur ad Astra – Fiatal Történészek Folyóiratát* [59/2009].)

³⁴ Kádár Erzsébet: *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja*. Bánffy Miklós könyve. In: *A Nagyúr – Bánffy Miklós emlékezete*, *i.m.* 42. o.

Popély Gyula

Közép-európai sorsszerűségeink

Rendhagyó könyvet vesz kezébe a magyar olvasó. Rudolf Kučera cseh történész nem mindennapi jelentőségű munkája – *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével* – most magyarul is megjelent. A szerző természetszerűleg leginkább a cseh nyilvánosságnak szánta e műben kifejtett gondolatait és szentenciáit, azonban – megítélésünk szerint – ezek a gondolatok nagyobb visszhangot fognak kiváltani a magyar glóbuszon, mint amelyet a cseh nyelvű kiadás 1992-ben a cseh térfélen kiváltott. Az említett cseh változat előszavában maga a szerző is leszögezte, hogy a cseh társadalom és politikum gondolatvilága még mindig a 19. századi álláspontok szerint igazodik. Tanulmányát gondolatébresztő felszólításnak szánta – vallja –, mivel az az út, amelyen most az egyes közép-európai társadalmak haladnak, nem a jövőbe vezet, hanem az egyszer már megért rosszat konzerválja.

Őszintén szeretnénk és reméljük, hogy Rudolf Kučera könyvének magyar visszhangja pozitívabb lesz annál, mint amelyet a szerző 1992-ben a cseh térfélen tapasztalt. Ez minden bizonnyal így is lesz, elvégre más a győztes, és más a legyőzött igazsága. Mi, magyarok, akiket a 20. század kataklizmái háromszor is kegyetlenül maguk alá gyűrtek – 1918/19, 1944/45, 1956 –, hőn óhajtjuk egy megbékéltebb világ eljövetelét, amely begyógyítaná végre megaláztatásaink és alávetettségünk okozta lelki sebeinket, a győztesekkel pedig megérteti a nemzetek testvériesülésének szükségét. Kučera könyvét nagy értéknek tartjuk. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy minden állításával hiánytalanul egyet is értünk. Főleg könyvének első két fejezetében van néhány olyan megállapítása, amihez mindenképpen szeretnénk hozzáfűzni a magunk különvéleményét is.

A könyv *első fejezetének* címe: *Közép-Európa tragédiájának okozói: a nemzetállamok*. A szerző itt többek között azt fejtegeti, hogy bár a Monarchia ténylegesen az első világháború következményeként szűnt meg – a győztes nagyhatalmak döntése alapján –, de valójában úgymond egy sajátos közép-európai konstelláció következtében semmisült meg. Véleményünk szerint azonban a „nemzetek feletti Monarchia” – a szerző következetesen így nevezi az Osztrák-Magyar Monarchiát – nem „szertefoszlott álom” volt, hanem egy modernizálásra váró, nagy reményű közép-európai államalakulat, amely néhány évtizeden belül a német és az orosz hatalom között egy kiteljesedő Köztes-Európa magvát képezhetette volna a Baltikumtól le egészen az Adriáig, a Fekete tengerig, sőt egészen le az Égei-tengerig és a tengerszorosokig. Éppen ezért kellett elpusztulnia.

A nemzeti eszme tette tönkre a Monarchiát, állítja a szerző. Nem inkább a nemzeti önzés? A látható és tapintható politika irányítói mögött nem valamiféle láthatatlan, világhódító ideológia fogta be saját szekerébe ezt a rombolni képes ösztönt? Valóban az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés jelentette volna a „nemzetek feletti” Habsburg-birodalom

1 tudomány és társadalom

számára a vég kezdetét? A mi megítélésünk szerint ez éppen fordítva igaz. A kiegyezést mi pozitív lépésként értékeljük a birodalom fennmaradása szempontjából. Ez a történelmi jelentőségű aktus szabaddá tette az alkotmányos fejlődést a dualista berendezkedésű állammá való birodalom mindkét felében. E kiegyezés nélkül a Habsburgok birodalma semmiképpen sem lett volna képes elviselni a szomszédságában már létező, illetve éppen akkoriban szervezkedő nagyhatalmi tényezők politikai nyomását, végzete tehát csakis a gyors szétesés lehetett volna. Nem érthetünk egyet a szerzőnek azon állításával sem, hogy az 1866. évi königgrätzi vereség után úgymond a magyarok gyengítették volna meg a birodalmat, elvégre „a Monarchiát két saját alkotmánnyal és kormányval rendelkező államra osztották”. Tehát mi lettünk volna a bajkeverők, mivel ezeréves államiságunkat és nemzetünket nem hagytuk bedarálni egy „nemzetek fölötti” képződménybe, amely a szerző szerint már amúgy is halálra volt ítélve?

A kiegyezéssel kapcsolatban a szerző többször is utal rá, hogy szerinte a dualisztikus államforma bevezetése ásta alá a Habsburg-birodalom közép-európai pozícióit. Amint jeleztük, mi eltérő álláspontot képviselünk. Nevezetesen azt valljuk, hogy Königgrätz után már csakis a jól-rosszul összehozott osztrák-magyar kiegyezés és a dualizmus volt képes megmenteni a Habsburgok birodalmát.

A *második fejezetben (Masaryk államalapítása)* a szerző a csehszlovák államalapítás feltételeinek kialakulásával és annak folyamatával foglalkozik, közben azonban elemzi a birodalom egyéb átalakulásának lehetőségeit is. Megítélésünk szerint irreálisan pozitívan értékeli a szabadkőműves trónörökös, a mindent átalakítani kívánó Ferenc Ferdinánd főherceg személyiségét. Kučera szerint éppen a trónörökös lett volna arra hivatva, hogy megtörje a magyar hegemoniát a birodalom magyar felében, és megvalósítsa a mindenkit egyformán és egyenrangúan befogadó abszolút nemzetekfelettséget. A nemzeti érdekeknek tehát háttérbe kellett volna szorulniuk. Ezzel kapcsolatban azonban mindjárt felötlök bennünk a kérdés: Vajon miért kell a közép-európai események és folyamatok alakulását csakis szigorúan az elvont nemzetekfelettség szempontjából szemlélni? Miért lett volna bűn az, ha például a 19. század hatvanas-hetvenes éveiben a németiség egésze egyetlen államban egyesült volna az akkortájt alakuló német birodalomban, amely magában foglalta volna a Monarchia német etnikai területeit is? Az angolok, franciák, oroszok és – horribile dictu – a délszlávok, románok talán nemzetek feletti konstrukciókban gondolkodtak? Persze ugyanez a csehekre is vonatkozik. A 19. század uralkodó eszméi alól senki nem vonhatta ki magát még a 20. században sem. Sőt az állapotok még napjainkban sem változtak meg érdemileg.

A cseh politika, történelem és társadalom által istenített Masarykról a szerző nincs jó véleményrel, és felrója neki több történelmi jelentőségű melléfogását. Beneš-t pedig egyenesen politikai törpének nevezi. Egyetértünk, ám ez a „törpe” rendkívül kártékony volt egész Közép-Európa számára. Sajnos, szelleme még mindig itt kísért tájainkon.

„A nemzetállamok megjelenése Közép-Európában egész sereg tragikus eseményt idézett elő” – szögezi le ismételten könyve tárgyalt fejezetében a szerző. Mi ehhez még szeretnénk hozzáfűzni: ennél sokkalta nagyobb bűn volt, hogy az egyes nemzetállamokat a területek lakosságának megkérdezése – tehát plebiscitum – nélkül alakították olyanokká, amint azok a békeszerződések utáni térképeken megjelentek.

A *harmadik fejezet (Szomszédaink – elsősorban a lengyelek)* elején a szerző újból kijelenti – immár többször –, hogy ő bizony a nemzetek feletti társadalom eszméjét a

nemzeti gondolat fölé helyezi. Úgy látszik, megfeledkezett a nemzeti tudat, erő és akarat szép élményéről, az egyénnek a nemzeti közösségben való feloldódásának élvezetéről, az önfeláldozásig fokozható nemzet- és hazaszeretet eufóriájáról. Magát a nemzetállamot, mint olyat talán nem is kellene annyira elmarasztalni, ha az nem törekszik idegen etnikumú területek elrablására – a szomszédok rovására –, amint azt például a Csehszlovák Köztársaság is megtette 1918-1920-ban. A szomszédos nemzetekhez tartozó milliós nagyságrendű lakosság bekebelezése a nemzetállamba pedig már eleve magában hordozza ezen állam halálos ítéletét. Ebben a fejezetben a szerző behatóan elemzi a „lengyelkérdés” leglényegesebb meghatározóit. Találón állapítja meg, hogy a lengyel politika nem mindig volt képes teljes mélységben tudatosítani, hogy államuk ütközőzóna Oroszország és Németország között. Ez okozta 1939-es tragédiájukat is, ezt azonban – a szerző szerint – részben maguknak köszönhetik. Ezzel tökéletesen egyet lehet érteni.

A *negyedik fejezet* – mint arra a címe (*Adalék a szlovák politika történetéhez*) is utal – történeti adalékokat tartalmaz. E témát tárgyalva a szerző megállapítja: „Az a szlovák politikai felfogás, amely (...) nemzeti főbiákon alapul, semmi máshoz nem vezethet, mint csűrés-csavaráshoz, amely egy darabig sikeres lehet, de végül nem vezet sehova”. Arra is rámutat, hogy a szlovákoknak „rosszul értelmezett »nemzeti« politikájuk vezetett mindig ahhoz, hogy egyszer a csehek, másszor a németek, harmadszor az oroszok védőszárnyai alá húzódtak, miközben elnyomták egyik vagy másik kisebbségüket”.

Hozott-e békét a közép-európai térségben az 1918-1919. évi nagy impériumváltás? Jobbította-e a nemzetek közötti viszonyt, bekövetkezett-e a térség gazdasági, szociális, társadalmi és kulturális felemelkedése, kiteljesedtek-e az emberi és nemzeti szabadságjogok? Meggyőződésünk, hogy csakis e kérdésekre adott objektív válaszok tükrében volna szabad értékelnünk a nagy összeomlástól – 1918-1919-től – napjainkig eltelt időt. A tárgyalt fejezetben a szerző is érinti ezeket a kérdéseket. Kifejti, hogy a Monarchia romjain létrehozott új nemzetállamok – itt minden kétséget kizáróan utódállamra (Csehszlovákiára, Romániára, Jugoszláviára) gondol – „ideiglenesen megvalósítottak számos nemzeti törekvést, meghozták némely nemzetnek a nemzeti szabadságot, másoktól viszont elvették azt, s ami a legfontosabb, nem biztosították tartósan a politikai szabadságot, s a békét nem hozták meg Közép-Európában (...)”.

Az *ötödik fejezet* (*A magyar (hungarus) demokrácia alapjai*) fölöttébb érdekes téma, nemcsak a történészek, hanem korunk ideológusai és politikusai számára is. A szerző mindjárt az elején leszögezi: „A közép-európai népek közül a lengyeleket kivéve senki nem szereti úgy a szabadságot és függetlenséget, mint a magyarok (...)” Meglepően jó véleménnyel van például a 17. századi magyar nemességről, az ún. „natio Hungarica”-ról. Ez a „natio” soha nem volt annyira megosztott, hogy ne törődött volna az ország jogaival, alkotmányával és persze saját kiváltságaival. Tényszerűen konstatálja, hogy a magyar nemesség soha nem vált udvari nemességgé. Az eddig elmondottakkal egyetértünk, a szerzőnek azzal a megállapításával azonban már vitába szállunk, miszerint az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezéssel a magyarok úgymond megalapozták hazájuk törvényszerűen bekövetkező felbomlását. Szerintünk nem a kiegyezéssel volt a baj, hanem azzal, hogy a vesztes háború után a győztes nagyhatalmak a magyarságot koncnak vetették a reája már évtizedek óta acsarkodó kis ragadozók, a csehek, a románok és a szerbek elé.

A *hatodik fejezet* címe *A csehek és szlovákok „házassága”*. A szerző szóhasználata szerint Szlovákiát 1918-1919 után egyszerűen hozzácsatolták a cseh országrészekhez. He-

1 tudomány és társadalom

lyesnek tartjuk ezt a megállapítást, mivel szerintünk is az első csehszlovák állam megalakulása egyáltalán nem valamilyen belső politikai és szellemi fejlődési folyamat eredménye volt. De akkor valójában mi? Rudolf Kučera frappánsan megadja a választ. Az államalakulás szerint „az első világháború végén kialakult nemzetközi erőviszonyoknak, illetve a csehek és szlovákok külföldi tevékenységének következménye volt”. Jól tudjuk, hogy Csehszlovákia nemcsak születésekor volt a győztes nagyhatalmak kedvence, hanem a két világháború közötti évtizedekben is. A köztársaság Közép-Európa érinthetetlen „szent tehene” volt, a legszebb rózsza Versailles kertjében. Élvezvén a franciák és az angolok támogatását – 1935-től a Szovjetunióét is – megingathatatlan tényezőként fölényeskedhetett szomszédaival. Nagy szövetségesei eljátszották vele a csendőr szerepét a közép-európai térségben, míg végül 1938 őszén rádöbbenették, hogy nincs reá többé szükség.

A könyv *hetedik fejezetét (A Csehszlovák Köztársaság megalakításának igazi célja)* a magunk részéről a könyv legérdekesebb fejezetének tartjuk, éppen ezért sajnáljuk, hogy több tárgyi tévedés is felfedezhető benne. Néhányra mindjárt fel is hívjuk a figyelmet.

1. A „Tótország – Slovenská krajina önkormányzatáról” szóló 1919. XXX. számú néptörvényt nem a tanácskormány tette közzé, hanem a Berinkei-kormány 1919. március 12-én. 2. Az antanthatalmak – ellentétben a szerző állításával – nem szólították fel az utódállamokat a Magyar Tanácsköztársaság elleni katonai beavatkozásra. 3. Olaszország nem fogta pártját a magyar tanácskormánynak – amint azt a szerző állítja –, nem szállított fegyvert, és nem képezte ki a magyar Vörös Hadsereget. Ez abszurditás. 4. A magyar Vörös Hadsereget „1919 őszén” nem űzte ki senki Szlovákiából, mivel az már 1919. június végén visszavonult a békekonferencia által megállapított ideiglenes csehszlovák-magyar országhatárra. Augusztus 1-jén maga a tanácsrendszer is összeomlott. 5. „Szlovákiának” a cseh országrészekhez való csatolását nem az 1919. szeptember 10-i saint-germain-i szerződés mondta ki végérvényesen, hanem az 1920. június 4-én aláírt trianoni szerződés.

A szerző ebben a fejezetben néhány nagyon fontos észrevételt tesz az 1918-1919-ben kétségkívül markánsan megnyilvánuló, kíméletlen cseh nacionalizmussal kapcsolatban. Konkrét példák révén szemlélteti többek között azt a cseh törekvést és politika-filozófiai álláspontot, miszerint úgymond az emberiség evidens érdeke, hogy a németység ne érvényesíthesse önrendelkezési jogát és politikai akaratát. Idézi például Masaryk odaadó hívének, Ladislav Stěhulának több elképzelését is ezzel kapcsolatban, amelyek azonban korántsem csupán a nevezettre voltak jellemzőek, hanem a cseh politikai elit jelentős hányadára is. A csehek például nagyon szívesen saját „csehszlovák” államukba annekálták volna a Duna egész északi partvidékét az ausztriai Kremstől egészen Vácig. Ezáltal a Felső- és Alsó-Ausztria északi területei is cseh fennhatóság alá kerültek volna, nemkülönben Magyarország jelentős része – beleértve a Mátrát, a salgótarjáni szénmedencét, a Bükköt és Miskolcot –, egészen a Tiszáig. Rudolf Kučera találón konstatálja: „A németek és a zsidók elleni gyűlölet, a magyarok teljes kitörlésének terve a világból stb. – ez is benne volt 1918. október 28-a légkörében, s erről nem kellene megfeledkeznünk.” Mi tagadás, ritka őszinte szavak egy cseh történész részéről. Számunkra különösen felháborító és irritáló – a szerző ezt sem hallgatja el –, hogy egyes cseh politikusok fejében már akkor megszületett a konkrét elképzelés és terv a magyarság teljes elszlávosítására.

A *nyolcadik fejezetben (Szomszédaink – elsősorban a magyarok)* főleg mirőlunk, magya-

rokról van szó, méghozzá teljesen elfogulatlan szemlélettel. Rendkívül szimpatikus egy cseh történésztől azt olvasni, hogy Trianonban úgymond értelmetlen cselekedet volt szétzúzni a magyar államot, és megfosztani az országot területe 70 százalékától. E történelmi baklövést végrehajtó politikusok között a szerző Masaryk és Beneš nevét is kiemelt helyen említi. „Az akkori áldatlan döntések következtében ma a magyarok alkotják Közép-Európában a legjelentősebb kisebbséget, amelynek állapotával és helyzetével nézetem szerint nemzetközi intézményeknek kellene foglalkozniuk.” – írja a szerző. Magyarország határait igazságtalanoknak tartja, és ezzel mi is egyetértünk. Akik ezeket a határokat megrajzolták, azok egyszerűen „politikai dilettánsok voltak” – állítja. Ez így igaz.

A mű eredeti cseh nyelvű változata még a csehszlovák állam fennállása alatt íródott és látott napvilágot. Érhető tehát, hogy a szerző nem „szlovák”, hanem „csehszlovák” szempontból elemzi a magyarkérdést. „Egyik első helyre sorolt feladatunk – írja –, hogy változtassunk a csehszlovákiai magyarokhoz fűződő viszonyunkon. A szlovákiai magyar kisebbséget mi magunk teremtettük saját elhatározásunkból, mert stratégiai és egyéb okokból magyar területeket foglaltunk el. Ha lehetünk is némi megértéssel az iránt az érv iránt, hogy a csehszlovák állam tisztán az etnikai határai közt gazdaságilag prosperáló és önálló országgént nem létezne, mégis az a meggyőződésem, hogy a Dunáig való előnyomulásunkat elsősorban politikai és stratégiai célok motiválták (akárcsak Kassa és Kárpátalja megszállását).” Ehhez a gondolatmenethez szorosan kapcsolódnak a következő sorok: „Továbbá meg kell változnia Magyarországhoz fűződő viszonyunknak. A magyar nemzet politikai érettsége, amely bonyolult és viharos történelme során alakult ki, amikor e nemzet léte vagy nemléte volt sokszor a tét, csak azért látszik nekünk olyan titokzatosnak, mert ezt a történelmet nem ismerjük. Mit lehet ehhez hozzátenni? Csak egy felhívást: tanulmányozzuk a magyarokat, tanuljunk tőlük, ők lesznek egyik legfontosabb partnerünk a jövőendő Közép-Európában.” Nos, az 1992-től eltelt több mint másfél évtized azt bizonyítja, hogy a cseh – de még inkább a szlovák – álláspont a magyarsággal szemben mit sem változott.

A kilencedik fejezetben (*A demokrácia döntő mércéje: a kisebbségek*) a szerző a két világháború közötti csehszlovák állam kisebbségpolitikáját vizsgálja, s ezt tekinti a demokrácia mércéjének. Az államnemzet és a kisebbségek között nem jött létre semmilyen méltányos kiegyezés az első Csehszlovákiában, konstatálja. Mi a magunk részéről szeretnénk ehhez még hozzátenni: ilyesmi nem is jöhetett létre. Egyrészt – ahogy ezt Kučera is leszögezi – „a mi új államunk nem volt demokratikus”, legalábbis nemzetiségpolitikai vonatkozásban semmiképpen nem. Másrészt az ezeréves hazájától erőszakkal elszakított milliós nagyságrendű magyarságtól mi módon lehetett volna elvárni, hogy egy megszégyenítő módon levezényelt, csakis a nagyhatalmi szövetségesek erejére támaszkodva megalkotott rablóbéke után lojálisan kebelére fog borulni rabtartóinak? Csehszlovákia létrejötte és húszéves fennállása a Monarchia romjain tehát a térség és a korszak egyik legnagyobb paradoxona volt. A szerző ebben a vonatkozásban találóan idézi Jan Patočkának egyik megállapítását, miszerint Masaryk olyan államot alkotott, amely meg volt terhelve az egykori Monarchia minden gondjával-bajával, annak hatalma nélkül. Nem hallgatja el azt a szomorú és tragikus tény sem, hogy a németeket és a magyarokat úgymond „fegyverrel kényszerítették” a csehszlovák államba.

A szerző – mint azt már dokumentáltuk – helyenként meghökkentő, cseh történész részéről nem várt megállapításokat tesz, miközben szinte fantasztikus világgépet vizionál

1 tudomány és társadalom

a térség egymással civakodó nemzetei számára. „Ezért azt gondolom – fejtegeti Kučera –, hogy ha le tudjuk győzni az eddigi cseh nacionalizmust, azt a formáját is beleszámítva, amelyet a Csehszlovák Köztársaság megalakulásával nyert el, akkor kezdetünk gondolkodni egy új alternatíváról. Nézetem szerint Közép-Európa számára az egyetlen lehetséges jövő a „nemzetek feletti állam” valamiféle új változata. Ezt leginkább olyan közép-európai nézőpontú nemzeti kezdeményezések nyomán lehetne létrehozni, amelyeknek szándéka a szóban forgó különleges kulturális és földrajzi terület újraegyesítése egy demokratikusan létrejövő föderációban. Abban, hogy Közép-Európa ilyen különleges terület, láthatólag senki sem kételkedik.” Gyönyörű gondolatok, amelyekkel mi, kisemmizettek, birtokon kívüliek egyet is értünk. Vannak azonban birtokon belüliek is – gondolok itt mindenekelőtt a cseh, a szlovák, a román, az ukrán és a szerb nemzeti politikai elitekre –, akiken mégiscsak sokkalta több múlik, mint mirajtunk, meggyöngített és a pusztulás szélére sodort magyarokon.

A könyv utolsó, *tizedik fejezete (Csehek és németek – hogyan tovább?)* a cseh-német viszony kilátásait elemzi. A szerző, érthető okokból, kiemelten fontosnak tartja e kérdéskör tisztázását, múltban, jelenben és jövőben egyaránt, noha – ahogy írja – „nem élünk a németekkel együtt egy országban”. Meglepő objektivitással tárgyalja a cseh- és morvaországi németek 1918 őszén megnyilvánuló nemzeti törekvéseit, nevezetesen azon igyekezetüket, hogy akaratuk ellenére ne kebeleztesse be az alakuló csehszlovák államba. Majd azt is tényyszerűen leszögezi, hogy bizony a németeket a Csehszlovák Köztársaságban folyamatosan diszkriminálták. „Ez okból sem mondhatjuk, hogy az első köztársaság valóban demokratikus ország volt, s hogy a nemzetiségi problémák megoldása magasabb színvonalon állt, mint az osztrák monarchiában” – ismeri el a szerző.

A könyvben kifejtett érvrendszer konklúziója – Kučera szerint – az kellene legyen, hogy térségünkben ejteni kellene a nemzetállam eszméjét, és valamilyen közös közép-európai identitást kellene magunkra öltönnünk. „E nélkül állandóan egy zárt körben fogunk mozogni” – szögezi le a könyvének utolsó mondatával. Mi, nemzetüinktől elszakított magyarok nagyon sok vonatkozásban egyetértünk Rudolf Kučera okfejtésével. Számunkra különösképpen örömdetes, hogy éppen egy birtokon belül lévő nemzet történésze jutott ezekre a gondolatokra. Mindazonáltal annak is tudatában vagyunk, hogy Kučera társtalanul és visszhangtalanul kiáltja a pusztába a megtalált igazságot. Nincs tudomásunk róla, hogy eszmei követője lenne a cseh, a szlovák vagy éppen a román, szerb, horvát és ukrán történészek között. De ezen túlmenően is: a történészek nem a történészek eszmevilága szerint alakulnak, ők csak ok-okozati összefüggéseiben vizsgálják a már megtörtént vagy éppen történő folyamatokat. Természetesen a múlt ismeretében – levonva annak minden negatív és pozitív tanulságát – a józan történész mindig kifinomultabban képes kitapintani a társadalom szívdobbanásait, mint csupán a jelen pillanat nyújtotta lehetőségek minél hatékonyabb kihasználására törekvő politikus.

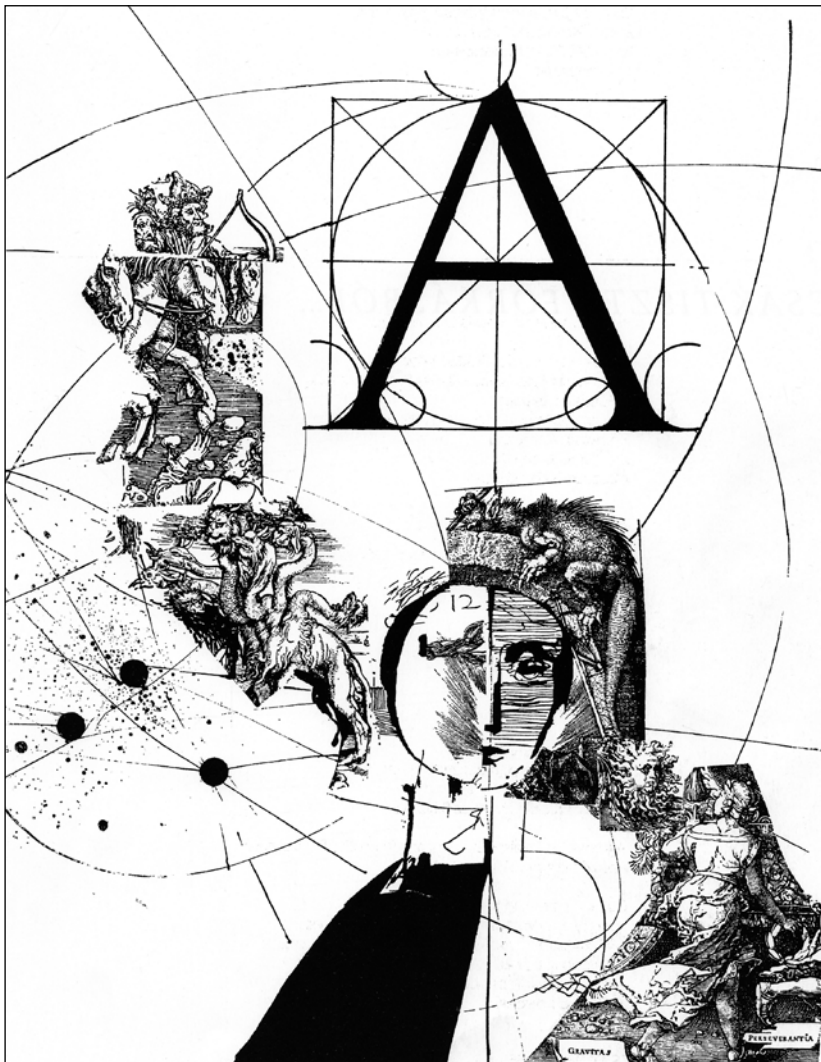
Nem tudunk szabadulni a gondolatától, hogy Rudolf Kučera cseh kollégánk személyében a győztes lelkiismerete szólalt meg, beismervé és vállalva a csehek – és általában a mindenkori cseh, román és szerb győztesek – felelősségét Közép-Európa tönkretételéért. A kölcsönös nemzeti gyűlölködést szeretné tompítani megfontolt eszmeifuttatásaival. Mi, örök vesztesek köszönettel fogadjuk ezt a gesztust, mivel ez lelkiünkben megértésre lel. A magyar nemzet azonban széttúzva, megalázva és bűnös nemzeté nyilvánítva legfeljebb csak jámbor óhajaival tudja támogatni az ismertett eszmék fáradhatatlan lovagját. Saj-

nos tájainkon még napjainkban sincs kilátás arra, hogy az egykori kegyetlen győztesek legalább erkölcsi elégtételt szolgáltassanak a kismimizett legyőzötteknek. És ami még elszomorítóbb: nincs is rá remény, hogy ezt megtegyék.

(Rudolf Kučera: Közép-Európa története egy cseh politológus szemével [Korma Bt., Budapest, 2008] című, nemcsak történészek számára újszerű és érdekes könyvére a Popély Gyula által írt Utószó közlésével hívjuk fel olvasóink figyelmét.)

Ars Poetica, 1969, collage

vissza a tartalomjegyzékre

Kőhádi Zsolt:

Jámbor óhaj cinematographia iránt

I.

Tudományos szenzáció lenne, s jócskán legyezgetné filmszakmánk hiúságát, ha ilyen vagy ehhez hasonló című kézirat kerülne elő – mondjuk – Bessenyei György hagyatékából, aki az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című, 1781-ben írott művében így vélekedett: „Az emberi életnek sokféle szükségei, az elmével véleszületett nyughatatlanság, a vizsgálódás, az érzékenységek által tett tapasztalás, mindenkor újabb-újabb találmányokat szültek, amelyeknek azelőtt se hírek, se nyomok nem volt.” Bizonyítaná a szöveg, hogy a magyar kultúrában is jóval korábban megteremtődött az igény a mozgó(fény)kép iránt, semmint annak technikai lehetőségei megvalósultak. Ennek híján azonban kénytelenek vagyunk közvetett bizonyítékok után kutakodni.

Mindehhez azonban összetett kommunikációtörténeti elemzés lenne szükséges. Azon a nyomvonalon haladva, amelyet Peter Wollen nyitott 1969-ben: „Valójában lehetséges volna a festészet történetét a szavak és képek közötti változó viszony függvényeként megírni.”^[1] Sajnos, filmtörténeteink nem jutottak idáig, pedig nem csupán optikai-technikátörténeti szemszögből közelíthető meg az a folyamat, amely a mozgófénykép megjelenéséhez vezetett. Meggyőződésünk, hogy beszéd, írás, kép erőterében érzékelhetők az emberi nem kifejezési formáinak azon változásai, amelyek az eszközök hatékonyságában, alá- és fölérendeltségükben – hierarchikus viszonyaikban – mutatkoztak. Pál apostolnak a korinthusbeliekhez írott második levelére (III.6.: „*Ki azt cselekedte, hogy alkalmas szolgáló lennének az Új Testamentomnak, nem a betűnek, hanem a Léleknek: mert a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít.*”) támaszkodik a 13. századbeli John of Salisbury, amikor a kőtáblák megmásíthatatlan szövegeiről, s ezek kapcsán a fejedelem értelmezési mozgásteréről tépelődik Európa-szerte mintává lett kötetében.^[2] Miközben az is igaz, hogy a szöveghez társított kép – akár mint illusztráció – az írás keltette asszociációkat metszi vissza: valakit ilyennek-olyannak képzelünk olvasás közben, aztán egyszer csak ott van róla a visszavonhatatlan ábrázolat, s akkor már képzelgéseinknek semmi indoka.

Írás és kép viszonya – megítélésünk szerint – Európában a 15. század végétől vált csaknem föloldhatatlanul bonyolulttá, a – mai szóval – globalizációs folyamatok erősödésével és kiterjeszkedésével. Amerika fölfedezésével a geográfia, néprajz stb. új ismeretek tömegével terhelte meg az irodalmat (új publikációs keretet igényelve a tudományos beszámolóktól a népszerű tudósításokig). A keresztény egyház osztódása, a reformáció révén pedig ideológiai értékek, tételek cseréje és háborúja indult meg, ami a latin nyelv rovására nemzeti nyelvek megerősödését, nemzeti irodalmak születését eredményezte. Új iparág keletkezett: a könyvnyomtatás. A különféle rétegzettségű és minőségű szövegekkel nehezen tartott lépést a kép; a rajzolónak gyakorta pusztán hallomás vagy saját sejtés alapján kellett dolgoznia. A kép egyre kevésbé vált a szöveg dokumentumává, hasznos kiegészítőjévé, befogadását könnyítő tényezővé. A felvilágosodás időszaka, majd a francia forradalom újabb szakaszt nyitott: szellemi és társadalompolitikai exportcikké váltak a francia eszmék Angliában s Európa más országaiban is. Hatottak – és igen erőteljes ellenhatás is megnyilvánult irántuk. Az irodalom a teljesítőképesség határára jutott, s bár a mozgás ábrázolása Homérosz óta csaknem megoldhatatlan problémaként öröklődött a művészetek számára, most már a vázolt új feladatok is az addigi kifejezés módok új munkamegosztását, sőt új kommunikációs lehetőségek megnyitását követelték. Helye lett volna a mozgóképeknek, a mozgófényképeknek. Más kérdés, hogy ezt a szükségletet az írók észlelték-e egyáltalán, s tekintélyük csorbulása nélkül nyilvánosan bevallhatták-e vagy sem. Az bizonyos, hogy mindeközben Lessing, majd Goethe a művészetek szerepvállalásának átszerkesztését, illetékességük új köreinek kijelölését kezdeményezte. Nem zajlott másként Magyarországon sem. Hozzávéve, ami ugyanakkor döntő mozzanat, hogy nemzeti függetlenségünk forgott kockán ezekben az évszázadokban, szabadságháborúk sorát

kellett vívnunk – politikai értelemben eredménytelenül. Bibliafordítások születtek: a Sylvester Jánosé 1541-ben, a Károlyi Gáspáré 1590-ben látott napvilágot. Hatalmas erőfeszítések árán keletkezően van a magyar nyelvű irodalom. Vitatott még, hogy melyik magyar nyelv legyen hivatalos (a szétszakított országban!), milyen szabályok szerint használtassék stb.

Tárgyunk szempontjából említést érdemelnek mindazon művek – tartalmuktól, műfajuktól függetlenül –, amelyek a tükör, tükröződés motívumához kapcsolhatók: Sztárai Mihálytól *Az igaz papság tükrö* (1550), Nagyváthy János lengyel párhuzamú röpirata 1790-ből, Szentmiklósi Timotheus munkája (*Jó nevelésnek tükrö* – 1791) stb. Annak ellenére s tán annál inkább, mivel a biblia (egészen Bergmanig ható érvennyel) arra figyelmeztet: gyalgó lényünk csupán „tükör által homályosan” lát dolgokat, jelenségeket, szemben az Úrral „színről színre” való majdani találkozással; annak ellenére, hogy kortársunk, a színházművész Peter Brook így figyelmeztet: „*Minden sikert, minden dicséretet komoly fenntartással kell fogadni, hiszen a művészi élmény csak tükörkép, <valami más>-nak a sejtetése; sohasem szabad összetéveszteni magával ezzel a <valami más>-sal, ami meghatározhatatlan.*”^[3] S persze nyomatékka utalunk Borges, Eco tükörelméleteire is.

Tragikus mozzanat, hogy amidőn Magyarország csaknem száz esztendővel túljutott a török rabság nyomorúságain, II. József merő racionalitásból a német nyelv hivatalossá tételét rendeli el 1784-ben. Hogyne: felvilágosult lényének a latinul ügyintéző magyar nemesség csak tehertétel, a magyar nyelv – véli – voltaképpen nem létezik, de ha igen, alkalmatlan az ország dolgainak egyértelmű elrendezésére. S fölhorkan erre a hazafiság az érintettekben; Bessenyei, a testőrírő már korábban, s éppen a központosító gondolat fészkeiben, Bécsben hirdeti meg a magyar nyelv ápolására, tudományművelés céljából alkalmassá tételére vonatkozó programját, ily módon Széchenyi elődjeként, egy tudós társaság kezdeményezésében. Egész hazánkra vonatkozó modernizációs látomásait fogalmazza meg a felvidéki Kármán József *A nemzet csinosodásában* (1794): „*A megfontolt, megkérődzött, új és hasznos igazságok forgásba jönnek, mert interesszálnak. Az emberek esmérete, hazánk s állapotunk esmérete terjedni fog, mert a magunk világát fogjuk könyveinkben találni. A gondolkozás, a meggyőződés és gyökeres tudományok veszik fel az uralkodó pálcát, és mivel ezek nélkül nemcsak haszontalan, de valóban ártalmas és nemzeteket részegítő minden világosodás, e lesz nálunk az igaz és józan világosodás boldog időnyílása.*” Alternatív felvilágosodás eszmény ez, s politikai értelemben sem egészen ártalmatlan! Ám a következő bekezdés érzékelteti, hogy a vállalt feladatokhoz az irodalom még fölvertezetlen; az írásbeli kifejezőmód megroppanását vallja meg Kármán önkritikus éllel: „*Ó, ha én azt az ábrázolást oly elevenen, oly tüzesen tudnám lefesteni, amint érzem, oly hathatósan, hogy azt velem együtt mások is érzénék*” stb.^[4] Igen: ehhez már kinematográfia kellene, mégpedig hangos, ereje teljében levő – tesszük hozzá ma.

A tükör metaforáját használja Szalay László 1830-ban kor és irodalmi műfaj viszonyának érzékeltetésére, s a francia-német kölcsönhatások bemutatása (francia és német párhuzam, ellentét: a kinematográfia majdani születésének eszmekörnyezete!) kapcsán levonja a következtetést: „*Párizs politikai és literatúrai despotizmust gyakorla a német föld fiain, innen az a dühösség, mely Lessingnél tiszteletreméltó, a Schlegeleknél nevetséges leszen. Mi fordítsuk hasznunkra, amit követelésre méltót lelünk nálok. Vigjátékköltőink és románíróink különösen ott sokat fognak eltanulhatni.*”^[5] Berzsenyi Dániel nyers és becsvágyó *Poétai harmonistikájában* (1832) a költészethez zenei, festészeti, plasztikai kifejezőmódokat társít, s a tükör valósággal lelkendező metafora-változataival él: „*Az igazi poézis, ez a tündér világtükör, minél inkább poétai világtükör, annál inkább nem egyes színeit, hanem mindenkor egészét mutatja az életnek; az élet pedig nem csupa szomor, nem csupa vígság, hanem csak ezeknek vegyülete, és éppen az a valódi poézis, mely a valóság tarka vegyületét harmóniás vegyületté formálja.*”^[6] Világtükörként érzékeli a „drámaeposzban” Shakespeare-t, Calderónt. Reformkori öntudat, önérzet fejeződik ki Bajza József tollán (1830). Vitapartnerét, Dessewffy József gróftól leckézteti ekképpen: „*Azt hitte-e hogy én a polgári világ mágnását tudományok világában is mágnásnak fogom ismerni, s mihelyt ő lép fel, én arca borulok, mihelyt ő hallatja szavát, én végképp elhallgatok?*”^[7] Toldy Ferenc e folyamat későbbi szakaszán, 1864/65 táján állapítja meg: „*A leginkább költőink által felébresztett nemzetben az újabb politikai és kulturális viszonyok (...) magának a költészetnek két hatalmas versenytársat adtak, életben és irodalomban: a tudományt s főleg a politikát. Ti. a júliusi francia forradalom erkölcsi hatása Magyarországra is áterjedt. A külföldi politikai eseményei 1830 óta élénkebb és egyetemesebb érdekeltséget gerjesztettek, mint valaha; s azon szellem, melynek a világrendítő mozgalmak kifejezői voltak, a Széchenyi reformjai előtt hatalmasan egyengette az utat. A figyelem, melyet a költészetben a múlt, politikában az alkotmány körülsáncolása szinte maga bírt vala, most a jelennek szociális állapotaira fordult: a nemzet politikában leledzett. Ennek*

hatása alatt a költészet, hogy régi uralmának legalább részét megmentse, öntudatlanul és önkénytelenül is felvette magába az élet gyakorlati irányait.”^[8] Kommunikációs stratégiaváltást érzékeltet Toldy! Arany János pedig, tíz évvel az 1848-as forradalom után, a magyar nyelv sikeres szabadságharcát tudósi tárgyilagossággal örökíti meg: „Az ekképp (jeles íróink munkája által – K. Zs.) diadalra jutott új magyar nyelv meggyőzte a kétkedőket, hogy az a közügyek folytatására nem kevésbé alkalmas, mint a latin. Az 1832/6-iki országgyűlésen a törvények már magyar és latin kettős szöveggel lőnek szerkesztve, melyek közül kétes esetekben a magyar tekintetett hitelesnek. A következő országgyűlés (1840) a közigazgatásnak és törvénykezésnek csaknem minden ágaira kiterjeszté nyelvünk használatát; az 1844-iki törvények pedig már egyedül magyar nyelven jelentek meg. Végre az 1847-iki hongyűlést őfelsége, a magyar király, V. Ferdinánd, az ország rendeihez intézett magyar beszéddel nyitotta meg, s így nyelvünk mint diplomatikai nyelv is teljes diadalát ünneplé.”^[9] Vagyis: „Újítás a nyelvben, alkotmányyszerű haladás a politikában: e két sark körül forgott az egész magyar világ; innen van, hogy ezen korszak költeményeit is e kettő bélyegzi leginkább.”^[10]

Az Arany által vázolt reformkor egyik főszereplője volt Széchenyi István, akivel a politikai és társadalmi berendezkedés, modernizáció nyugati – brit – mintája jutott hathatós magyar érdekképviselőhöz. Megküzdött ő a magyar nyelvű kifejezőmód minden nehézségével, ily módon emelkedett legjobb közíróink egyikévé. Ám a feladatoktól túlterhelt irodalmi érvelés megroppanását nem a saját út buktatói miatt érezte: őszinteségét – meggyőződésünk – az objektív kommunikációs folyamat motiválta. Így ír a *Világ* (1831) hasábjain: „Külföldet kevesen járlák, s ha járlák is, nem ismerik; vagy ha elsőségei tisztán ismételtesek is előttük, hátramaradt szegény hazájokat nem merik bátor egyenességgel oly színekkel festeni, mint az nekik jelent meg; s így kellőképp nem ismervén s túlbecsülvén honát s magamagát, a jámbor itthon-ülő földi, ítéletihez s tudományhoz makacsul ragaszkodik; mert azokat legjózanbak s életre legvalódióbbaknak tartja; oly tágas tükörnek készítésén pedig – melyben mindegyik tisztán ismerhetné magát meg, elsőül-utolsóig, ki a hazát tudva vagy tudatlan tapodja, a közjón vak hévvel ront, vagy azt hideg gúnnyal önti le, vagy ami legközönségesb, henyélve here gyanánt teng sat., – oly roppant tükörnek, melyben mindazon számtalan híven találná magát ábrázolva, kik igazságos s nemes lelkők súgtában azt hiszik s hirdetik: >honuk minden lakosinak áldott a sorsa, mert magoknak, sok birtokban születteknek, hála isten, jól van dolgok<, szóval: ily remek s legszükségesebb munkának létesítésén mi kevesen csaknem kétségbeestünk”^[11] Íme: a tükörmotívum találkozása az irodalom ellehetetlenülés-érzetével, közvetve pedig egy új objektivációs forma – a kinematográfia – iránti reménykedéssel. Ugyanezen a nyomvonalon haladt majdani 1848-as miniszterháza, Szemere Bertalan. 1836 novemberében Berlinből címezi olvasójának e sorokat: „Eszembe jutál itt kivált te, a szépnek, bárhol s bármiben nyilatkozzék az, meleg barátja, s Isten látja lelkemet, mint óhajtam, hogy bár csak néhány pillanatig is, én nézsek ugyan, de te láss szemeimmel(,) és sugárai a bájts kéjt lelkedbe vigyék.”^[12] Otthonról ismert arcokat vél fölfedezni távol a hazától újra meg újra; „minden ily kép nekem egy tükör, melyen hazámba visszalátok”^[13] A következő év eleje Párizsban találja: „A francia igazságszolgáltatás rendszerét megismertetni, éppen mivel szerkezete egyszerű, sokkal nehezebb, semhogy azt efféle vándorlapokon megkísérthessem. Keresd föl eredeti forrását, megérdemli a fáradságot.”^[14] Május 6-án jegyzi naplójába Londonban: „Tudom, azt reményled, hogy Londont neked lerajzolom. Lehetetlen! Úgy vagyok vele, mint a legelső astronom a mennyezettel; ki a számlálhatlan csillagaival percenként változó eget fölmérni s képpé tenni akarván, nem tudja, hol kezdjen bele.”^[15] S a műhelyvallomás tovább mélyül, általánosít, mégpedig csaknem megrendelészerűen az általunk remélt irányba: „Csak szem és fül ismerheti meg a valót, a szó semmirekellő árulóként csal meg.”^[16] Összegzésnek is kitűnő, amit Londonban vet papírra 1837. június 14-én: „ha tehetném, ez életet minden becsületes magyarral megnézetném, s reménylem, kik most kérkedve és – nemzetileg – káromkodva kiáltják: magyar vagyok! – hosszú orral odább sompolyognának.”^[17]

Integratív személyisége volt nemcsak a vizsgált időszaknak, hanem az egész 19. század Magyarországnak Eötvös József. Nem csoda, hogy nála is több nyomát leljük a kinematográfia irányába vezető gondolkodásnak. A *XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című hatalmas munkájában (1854) természettudomány és társadalomtudomány egyenlőtlen fejlődését taglalja; az előbbi nagy eredményeihez képest az utóbbi vargabetűt írva tér vissza kiindulási pontjához, számos kísérlet és tapasztalás kínjai közepette. Kárhoztatja módszertanilag az analógiás következtetés természettudományos elvét, amely az államtudományba is beférkőzött. Tapasztalást igényel ezen a területen is. – Mindez majd a montázs egyik

alapproblémájaként kerül elő! „A francia forradalom óta majd minden európai állam kifejlési folyamata azt mutatja – szögezi le Eötvös –, hogy egyes intézmények alakjaira nézve Anglia példája szolgált mindenütt mintául; elveket illetőleg pedig, szinte kivétel nélkül, Franciaországot utánozták.”^[18] Majd arról ír, hogy hiteles tudósítás sem záloga az olvasó meggyőződésének: „Amerika felfedeztetése után nem vala többé szükség a képzelethez folyamodni az ember természeti állapota végett. Föl volt fedezve. Ezer meg ezer utazó látta a polgárisodás által meg nem romlott vadon fiait. Peruban és Mexikóban láttak oly állapotokat, melyek nemrég fejlődtek ki a természeti állapotból, s melyekben a polgári rend első formája gyanánt megállapítva a legnagyobb kényuralmat találták. Mindezek által senki sem hagyta magát álmaiban megzavartatni, s mint azelőtt, továbbra is a boldogság állapotának tekinték a természeti állapotot, s a polgári rend egy szerződéssel kezdett, mely által mindnyájan biztosíták maguknak a szabadságot.”^[19] Eötvös önkifejező megnyilatkozásai mindenesetre fölöttébb becses tanulságokkal szolgálnak. 1831 táján jegyezte föl: „Az (...), hogy költőket oly nehéz érteni, nagyrészt onnan ered, mert majdnem minden kép valóban csak annak világos, ki feltalálta.”^[20] A csaknem agnoszticizmusig hajló kétkedés végigkísérte egész munkásságát, s ezt – vélhetőleg – a fényképezés lehetősége sem cáfolhatta meg. 1832 körül vetette papírra: „Számítlan dolgokat nem értünk, mert nem férnek egészen objektív üvegeinkre (itt persze a mikroszkóp tárgylemezére is utalhatott a szerző – K. Zs.), és így minden nagyot csak részeiben ösmerhetjük.”^[21] Kétely verődik vissza 1833-ban Eötvös tükréről is: „Tükörfolyamhoz hasonló a képzelet, melyben minden parti dolgok csak reszketve tündöklenek vissza, s a hiányokat ragyogó nap vagy csendes holdvilág tölti be; s így örülhet mindenki a folyam mellett, csak virágokat ne kívánkozzék szakítani e vizes világból, mert a semmiséget meglátván, rajta minden kedvét elveszti. S mi más az élet képzeletnél?”^[22]

Döbrentei Gábornál 1815-ben a képíró (= festő, grafikus) fogalma a műhelyvallomás fontos tényezője. A képíró az, „ki hevüléssel elkészített genialis munkája mellett csendesen ül, s nézegeti, ítélgeti magában a vonásokat. Itt még világosság kell, itt több kinyomás, itt karaktervonás. Így a költő verseivel. Ez csak szópompa, ez itt nem eléggé világos kifejezés, ez nem a tárgy tulajdonságát festő szó, itt nincs kedves hangzat, itt nincs erő, ez alattmászó, nincs egység a munkában, nincs logikai rend sat.”^[23] Toldy Ferenc a tükör motívumához igen jelentős, később a mozgófényképre jellemző asszociációkat társít 1826/27-ben: „a magyar most nemzeti életének egy nevezetes szakaszát éli, melyben önmagáról eszmélkedvén, ezt az elmúlttal egybevetvén, az emberi szellem örök változhatatlan törvényei szerint, a múltat a jelennel öszvekapcsolja, az objektivitásnak szubjektivitást ad – s hasonlóan a tükörhöz, mely a magába felvett tárgyat ismét visszaragyogtatja, a szubjektivitásnak objektivitást kölcsönöz.”^[24] Kazinczy Gábor pedig Balázs Béla egyik majdani alapfogalmát, a fiziognómiát előlegzi orosz írókról számolva be (1840). Markov kedvelt novellahelyszínéről meditálva erre a következtetésre jut: „Eszébe ötlöhetnék valakinek a szerző választását eltévesztettnek tartani; de mi, ellenkezőleg, azt hisszük, hogy épp a megyeélet a legdúsabb nyereséget nyújtja a valódi talentnek; sajtáságos fiziognómiájú, mit eddig legkevésbé írtak s festének.”^[25] A fényképezés irodalmi műhelymetaforává lesz Arany János tollán 1860-ban. A költészet feladatáról meditál, szorosabban: eposz és regény teherbírásának különbségeiről. „Midőn (az eposz – K. Zs.) köznapi jeleneteket, apró jellemárnyalatokat, finom cselszövényt akar festeni, vagy a társadalom proteusi arcának fényképezését veszi munkába – fejtegeti a tudós költő a legtermészetesebb könnyedséggel –: a nem bírálva olvasó is fogja érezni, hogy ezt egy középszerű regényíró jobban csinálná, mint az epikus. Ha valahol, itt is igaz marad: ne cseréljük föl a szerepeket!”^[26] Figyelmeztetünk azonban: irodalmáraink nem figyelnek föl különösebben a fotográfia, fotografálás új lehetőségeire, s megjelenik nálunk is ezzel kapcsolatban a másolás degradáló, művészetten kívülre távolító értelmezése, ami aztán – például – Walter Benjaminnál válik stigmatizáló mozzanattá.

Művészet és ipar korszerű, a nemsokára megjelenő kinematográfiára is érvényesíthető összekapcsolódását ábrázolja Greguss Ágost (1870). A kiegyezés utáni fellendülés érzékelhető e soraiból, nem kevés szakmai túlzással, naiv elfogultsággal párosulva: „Hogy a művészet virágzata egyúttal az ipar virágzata: oly tétel, melyet minden nemzet gazdasági történelme, de a mindennapi tapasztalás is bizonyít. A művészet az az iparág, mely minden egyébnél több értéket termel s minden egyébnél csekélyebb beruházást kíván, tőkét nem is emészt, forrása a művész elméje lévén, s összes költsége jóformán csak a munkás fenntartása; az az iparág, melynek legkevesebb anyagra, legtöbb munkáló észre van szüksége. A többi iparág közönsége korlátolt, s keresettsége a kínálat növekedtével csökken; a művészet ellenben korlátlanul terjedezhet, s minél többet kínál, annál keresettebb: mert a jóllakott embernek nem kell már étel, sem a fölruházottnak öltözék; de lelünk kielégítésére sosem kívánhatunk eleget. Minél többet termel tehát a művészet, annál

több vevőt szerez, elannyira, hogy például az öt millió lakosú Belgiumban a művészi termékek évenként ugyanannyi, ti. öt millió franknyi forgalmat idéznek elő.”^[27] A mozgókép megjelenését előző évtizedekben Asbóth János a tükröződés továbbra is termékeny metaforájával él, amikor a kiegyezés utáni magyar irodalom fontosabb személyiségeit, teljesítményeit veszi számba. Poe hazai megfeleléseit kutatva állapítja meg: „*mikor gyorsabban, mint mások eljutottunk az önzés végkövetkeztetéseihez, mikor kész volt már az anyagi és az erkölcsi bankrot (bankcsőd – K. Zs.), akkor tükröződött a nemzet hangulata a >Délibábok hőséiben<, >Kálózdy Bélában<, >A dicsőség bolondjában< egyaránt, bármi legyen különben egyenként és összesen e művek értelme, hibája.*”^[28] Ugyanő, ugyanebben a tanulmányában, mintha a ködfátyolkép – divatos, mutatójellegű optikai berendezések látványtermékének csakhamar a mozgófényképre is alkalmazott elnevezése – körülírását venné észre az egyik elemzett szerző szövegében: „*A pedantériával szemben jogosult a pedáns kritika. Hogy a beteg leány >úgy reszket, mintha már csak titokzatos ködön keresztül volna látható<, teljesen dezilluzionáló túlzás.*”^[29] Azt kell gondolnunk, hogy Asbóth ellenszenve az idézett részlet írói szemlélete iránt a különféle optikai mutatóanyagokra is kiterjed. Péterfy Jenő hatalmas ívű munkásságában a tükr mint érvényes és követhető esszéírói hagyomány szerepel: „*Némely író műve tükr, mely tisztán mutat; Kemény (Zsigmond – K. Zs.) irataiban csak egyénisége hatalmas árnyékát észlelhetjük; ha tartalmukba hatoltunk, némelykor mintha föld alatti térekre vetődnénk, hol némely részlet, hatalmas közetet, csudálatos természeti alakulatokat bűvös lámpa világít meg, élesen, de csak részenként; ki mondaná meg, meddig terjed a mélység, mit rejteget a sötét?*”^[30] – A némafilm (*A bánya titka, Fekete gyémántok* stb) kedvelte az efféle optikai hatáselemeket. – Ehhez az 1881-es tanulmányhoz járul az Ibsen két drámáját elemző dolgozat – tárgyunk szempontjából roppant tartalomgazdag, vívódó – eszmefuttatása a fotográfus jelentéskörében (1887). Egyrészt azt állítja Péterfy, hogy *A vadkacsa* egyik szereplője habár fényképész, lehetne „*kontár hivatalnok, író, tanár stb.*”, mert csupán hírnévre vágyik valamely felfedezés, találmány révén, másrészt a képalkotói (festői) tevékenység s a drámaírói között tartalmi rokonságot észlel. Ilyen értelemben tekinti Ibsent impresszionistának: „*stílusa használja a szót, mint az impresszionista a színt; közelről folt, odakent mázolás; de a kellő perspektíva mellett a folt élni kezd, s élénk csillan a kép. Festményénél könnyű meglelni a kellő perspektívát; addig változtatjuk helyünket, míg megtaláljuk a megfelelő szempontot. De Ibsen drámájánál már nehezebb a dolog, s eleven színpadi képzelem nélkül alighanem földhöz csapjuk a művet, mielőtt végigolvastuk volna. A dialógnak nincs irodalmi bája, szellemeskedő fény; azt mondhatnók, a közönséges beszéd fotográfiája. S emellett drámai értelmét, olvasva, nagyon nehéz kibetűzni. Nemcsak arra kell vigyáznunk, mit mondanak az alakok, hanem elsősorban arra, mit gondolnak. Mert Ibsen legtöbb alakjának megvan az a sajátsága, hogy a szó által gondolatait inkább rejtegetni akarja, mint kifejezni. A drámának fontos helyein is a dialóg – hogy úgy mondjuk – száraz, közönséges, elfojtott, szárnyatlan; de hozzá kell képzelni a jellemző taglejtést, a szem játékát, a test nyugalmát vagy önkéntelen mozdulatait; hozzá kell képzelni a hang lágyabb vagy erősebb voltát, a falzettet, mellyel néhány alak beszél, a nyomatékos vagy fölületesen elsikló modort, a meggyőződés vagy hamis tudat hangnyomatát: s akkor majd élénk fog tűnni, mily találó erejű ez a száraz, néha enigmatikus beszédmód. Ha azonban a költő látta alakok képzelünkben nem élednek föl, akkor Ibsen drámái, mikor pusztán a betű van előttünk, olyan szürkék és barátságtalanok, mint egy hideg, sugártalan tavaszi délután.*”^[31] Azon túl, hogy Péterfy Jenő e drámaelemzése a magyar esztétika legszebb lapjaira kívánczik, azt a jelentős tényt is hangsúlyoznunk kell, hogy itt valójában nem kevesebbről van szó, mint a filmesztétika irányába érlelődő drámaelemző-drámaköltő Balázs Bélának majdan a *Nyugat* hasábjain megjelenő *Dialogus a dialogusról* című rendhagyó írásának (1908/11) szellemi előzményéről!

Végezetül vessünk egy pillantást arra: milyennek látták irodalmáraink a 19. századvég időszakát, a kinematográfia (hazai) megjelenése előtti évtizedeket? A költő-tudós Arany László – Ágai Adolfról, a népszerű újdondász Porzóról szólva – 1879-ben felületes, álművelt, divatmajmoló közegben találja magát: „*Az a légkör, amelyben Porzó legszívesebben mozog, újabb, modernebb. Nemcsak az irodalom terén, hanem a magyar társadalomban is meglehetősen új világ az. A gőz és villany mai korszaka, könnyű világforgalmával, iparának ezernyi leleményeivel, váratlanul gyorsan szakadt a fejünkre, s vitt véghez fővárosunkban egy társadalmi átalakulást. Gyorsan keletkezett egy sereg új igény, mely a fortélyos kényelem, finomított életmód, kikeresett élvezetek után áhítozik. Gyorsan támadtak új társadalmi szokások és divatok. Megváltozott a közfelfogás aziránt, hogy mi a kelléke egy művelt embernek, s e kellékek megszerzése megkönnyített, mert a közfelfogás több oldalú csiszoltságot követel ugyan, mint egykor a régi szűkebb >művelt körökben< követeltek, de kevésbé válogatós az alaposság tekintetében. A fővárosi kereskedelem, gyárak és ipar fellendülése sokaknak megszerezte a szükséges anyagi jólétet, s teremtett számos – hogy is mondjuk – átlag gentlemant és ladyt, testtel-lélekkel élők és megkívánják mindazt, amit*

gőz és villany, ipar és technika, népszerűvé vált tudomány és tömegesebben termelő művészetek, kényelmül és élvezetül kínálnak. Igen természetes azonban, hogy mindebben kevésbé az egyéni ízlés és az önálló ítélet, mint a divat vezeti őket, mely leginkább Bécs hasonló köreitől nyeri irányát. Zenében, festészetben, színészetben lelkesülnek azért, ami divatba bírt jönni; utaznak oda, ahova utazni közdivat; szégyenlenék, ha meg nem fordultak volna ez vagy amaz előkelő fürdőben, s nem ismernék Svájc ez s ez finom hoteljét; ismernek Európából kívül s belül annyit és addig, ameddig Baedeker nyomán kényelmesen eljuthatni; jártak a Riggin és a Louvre gyűjteményeiben, sőt talán a Vezúvon s az Uffizikben is; lapozgatták amott a glecserek geológiáját, emitt a műtörténelmet; élményeiket szeretik aztán itthon kicserélni, s ha lehet, élők módja és lakásuk *comme il faut* berendezésével is bizonyítani európai műveltségök finomságát. A hírlapolvasás, kivált a tárcairodalom és a népszerű könyvek, annyira megkönnyítették ez általános színvonal elérését, hogy iskolát nem végzett s rendszeresen semmit nem tanult emberek is pompásan elrejtetik e hiányukat – kivált egymás előtt.”^[32] Reviczky Gyula *Optimizmus, pesszimizmus* című (1887) korfestő írásában a civilizáció szemszögéből közelít: „Nem kell visszamenni a régi korba s összehasonlítani a művelt népeket a vadakkal; elég, ha itt maradunk a XIX. században, s összevetjük a civilizáció ezer áldását az erkölcsi és szellemi sötétség ama kannibalizmusával, mely a teljesen műveletlen törzseknél található. Nagy optimizmus kell hozzá, azt mondani, hogy az ember jó, de az, hogy a civilizáció által javul erkölcsi szelídségében, modora megférhetőségében s egyáltalán mindabban, amit emberségnek nevezünk, kézzelfogható valóság, melyet tagadni nem pesszimizmus, hanem az emberi nem haladása iránti érzék teljes hiánya.”^[33]

II.

Tárgyunkra nézve fölmérhetetlen jelentőségű Orbán Baláznak (1829-1890) az 1860/70-es évtized fordulóján megjelent két (eredetileg: hat) hatalmas kötete, amelyben a szerző *A Székelyföld leírását adja „történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeai szempontból”*. Értékes szövegéhez egyenrangú hozzájárulásként a saját, valamint Mezei József fényképei s rajzai nyomán Keleti Gusztáv, Greguss János, Országh Antal, Doby Rezső, Malahovszky Nándor fára rajzolt képeit Russ Károly metszette nyomdakész állapotú ábrákká (később Morelli Gusztáv is metszett, Bicsédy János pedig rajzolt). Tudnunk kell, hogy ekkoriban a fényképezés 20-25 kg-os berendezést igényelt, az ún. kollodiumos nedves eljárás műtermet feltételezett, tehát inkább városban, semmint faluhelyen lehetett alkalmazni. Orbán pedig vándorolt tájról tájra, sátrat verve föl, megküzdve az emberek gyanakvásával, néha rosszindulatával, hatalmi göggjével, pénzsóvár mohóságával. Ráadásul a nyomdatechnika nem volt alkalmas fényképfelvételek közvetlen másolására, tehát újságban, könyvben csak úgy hasznosulhatott jó ideig a fotózás új leleménye, hogy ehhez értő mesterek a fényképről rajzot, majd metszetet készítettek, s az már papíroldalakra kerülhetett. Ez a hátrány előnnyel járt egyszersmind: a hosszú expozíciós idő miatt mozgó állat-, emberalak, kocsi stb. élvezhető minőségben nem szerepelhetett fényképfelvételen, így aztán – Orbán írásbeli utasításai szerint – az említett közbülső munkatársak „élénkítettek” a sivár valóságon.^[34]

Mi volt a roppant vállalkozás alapideológiája? A hazaszeretet. Orbán több helyütt is kifejti, hogy „Svájcz” szépségei csodálatot érdemelnek, ám előbb a hazánkat kell megismernünk (s Erdély a „két haza” egyike). Kölcsey *Parainesis*-ét idézve utasítja el a szerző a világpolgárság beállítódását. „Irányszemje” volt, hogy meg kell próbálkozni – amíg s ahogy lehet – a szóban, írásban való „festés” eszközével. Ez a fajta „szófestés” – mi tagadás – Orbánnál nacionalista, sőt sovinszta elfogultságokat érzékeltet; nem konkrét tapasztalatok nélkül, hiszen az előítéleteknek némi alapjuk mindig van. Végletek találkozásaként éli meg Orbán a „szívélyes, barátságos” székely nép s a szászok „rideg szívélytelenségé”-t, melylyel minden e tájakon utazó idegen, még ha fajrokonunk volna is, bizonynyal találkozni fog; s miként a festő, ha képében egy fénypontot ki akar emelni, mellé sötét árnyalatot tesz, ugy a leírásban is – mely a szófestésnél nem egyéb – ez elvet kell követnünk.”^[35] Tanulságos, ahogyan Orbán is küzd az írásbeli kifejezés nehézségeivel: a természetleírás csaknem megoldhatatlan feladat elé állítja. Arra a tapasztalatra jut, hogy nemcsak a szó: az ecset is tehetetlen Erdély szépségének megörökítésére. S amikor egy alkalommal a rajzolás korlátait vallja be, a megoldás – kimondhatatlanul is – csak a mozgókép lehet! Őszintén tör ki belőle: „a ki a Csukásnak festészeti fölvételre méltó mindenik pontját felvenni akarná, akkor legalább is egy évi folytonos rajzolásra lenne hivatva, s legalább is ezer kép elkészítésére útvalva.”^[36] Marad persze a leírásnál, s ilyenkor mintegy a későbbi mozgófénykép technikai megoldásaira kényszerül: panorámázik, a havasok „körlátvány”-át igyekszik megragadni.

S mindeközben – fényképész (is) lévén – a kor optikai találmányait kapcsolja az írás metaforarendszerébe, ködfátyolképet említ „Isten keze által oda festett decoratiok” kapcsán.^[37]

Lássunk egyetlen példát a fényképezés, útleírás technikai körülményeinek s a munkavégzés fogadtatásának együttes bemutatására. Háromszéken járván a Várhegyet akarta Orbán lefényképezni. „*Furcsa egy esetünk volt ennek levételénél – írja a szerző –, mert képünket fényképíleg állítván elő, sötét kamaránkat egy sátor helyettesíté. – Megérkezve a Várhegy alatti rétre, kieresztők lovainkat legelni, s sátrunkat felhúzva, kedvező pont keresésére indultunk; egyszer azonban csak látjuk, hogy a szomszéd Czófalváról néhány egyén közeleg arra felé, hozzánk érve, látom, hogy nagy zavarban vannak, én szóba állok velök, s kísül, hogy biz a czófalvi bíró uram és esküdtjei, kik sátrunk által tévhitre vezetettve, azt hívék, hogy sátoros cigányok vagyunk, s mivel a falu rendszabályai szerint az ily kóbor cigányoknak nem szabad a falu határán tanyát ütni, hát biz ők azért jöttek, hogy elkergetsenek. Kárörvendve fog ezen kapni bizonynyal valamely szász tudós, vagy valamely római uj öntetű Cicero, hogy minket székelyeket barbároknek, tudatlanoknak elnevezzenek, de gondolják meg jó uraim, hogy az állítólagos hős római ivadék és a szász civilizátorok közt még furcsább esetek történtek velünk s ott minket, ártatlan fényképészeti eszközünk miatt ördögösöknek, pokollal szövetkezetteknek, léleklopóknak néztek, s ha tehették volna, mint valami istenteleneket meg is égetnek vala.*”^[38] Orbán korrektségére vall, hogy a székelyek olykori gyanakvását sem tagadja el, bár – kétségtelen – a románok (oláhok) makuláit bővebben tartja számon. Valamiféle keleti sajátosságot is láttat abban, ahogyan szép öltözetű román leányok, menyecskék szinte menekülnek „kamarája” elől. Keleti – de nem csak keleti – sajátosság az is, amikor a falusi (román) előljáró jókora összeget fogad el Orbántól, s aztán mégsem nyújt ezért ellenszolgáltatást, sőt megkárosítja a fotográfust. Látnunk kell persze mindebben az alávetett népcsoportok nyomorúságát, félelmét az adókiivető vagy akár a (külföldi) spion iránt. Nem tartozik ide, ám meggondolásra érdemes, mi lett volna, ha az arra illetékesek – a magyar uralkodó osztály képviselői, az ország vezetői – komolyan veszik Orbán Balázs ilyen-olyan aránytévesztések ellenére megfontolandó híradásait: Erdélyben riasztó jelek szaporodnak, nem egészséges – legalábbis nem mindenütt az – a közhangulat. Folyik az erdélyi föld felvásárlása „regati” románok részéről stb. Trianon kevésbé sokkoló hatással lett volna Magyarországra – vagy talán sor sem került volna rá, mert egy gyökeresen más nemzetiségi politika nem romlasztja a körülményeket az I. világháborúban s utána kialakult szélső helyzetekig. Orbán Balázs – sajnos – nem érte meg a kinematográfia nemzetközi és hazai felbukkanását, pedig föltehetőleg lelkes hívévé s művelőjévé vált volna; megtapasztalva, hogy a leírás, a szóbeli és valóságos festés akadályai csaknem elhárulnak a mozgófénykép értő alkalmazásával.

III.

Világos talán a fentiekből, hogy a magyar kultúra erőterében, a kommunikációs lehetőségek küzdelmei során, hangsúlyváltások következtében mutatkoztak a várakozás – olykor sürgető – jelei egy új, a gazdasági-politikai-kulturális átrendeződések, ajánlások és elutasítások sokoldalú bemutatására szolgáló, az irodalom hagyományos kifejezőmódját meghaladó technika iránt. Folyamatosság, fokozatosság keretei között. A fotográfia franciaországi feltalálása (Niépce, Daguerre), magyarországi elterjedése persze nem hozott gyökeres változást; irodalmáraink éppen csak elfogadták az új ábrázolásmódot mint a – minden korábbinál – pontosabb, hitelesebb dokumentálás lehetőségét (persze rangot azért továbbra is Barabás Miklós – s társainak – kőrajzai, olajfestményei adtak). S hangsúlyoznunk kell: itthon és külföldön a kinematográfia megjelenése (Edisontól Lumière-éken át Méliés-ig) csupán – jó ideig – elvi esélyeket kínált a bonyolulttá vált valóság mozgókép + írott szöveg, majd hang segítségével történő megjelenítéshez. Ezek az esélyek – a televíziózás bekapcsolódásával stb. – az elmúlt száz esztendő folyamán nagyjából igazolódtak is.

Hogyan fogadták irodalmáraink a mozgófényképet? Áttörés semmiképpen sem ment végbe körükben. Korántsem állítható, hogy a korszerűség képviselői azonnal s ózdkodás nélkül a kinematográfia pártját fogták volna. Gondoljuk csak meg, hogy Bauer Herbert (a későbbi Balázs Béla) a színház (drámaköltészet) és az irodalom felé tájékozódott. Naplójában csak 1911-től van nyoma annak, hogy a mozi az életvitel természetes részévé, szükségletévé vált. S miközben persze szaporodtak Balázs munkásságában azok a mozzanatok, amelyek majdan egy filmkritikusí, -esztétai működést generáltak benne, teljes vértzetben 1919 után lépett elének, nem csekély részt megélhetési okokból, a mozgófénykép értőjeként, alkotójaként. Habozás nélkül a film mellé állt azonban a másodvonalbeli, bár művelt, világot járt Pekár Gyula: bizonyítottan első

mozgófényképünk, *A tánc* (1901) az ő szöveggönyvéből készült; s Pekár a utóbb állami filmirányítói funkciókat is betöltött évtizedeken át.

Vajon Ady, vagy az őt engesztelhetetlenül gyűlölő, támadó, befolyásos Rákosi Jenő volt-e a kinematográfia nagyobb híve? Rákosi a helyes válasz. Ady Endre a mozival szemben a kőszínház mellett foglalt állást. Ha netán moziban volt, szeretett háttal ülni a vászonnak, nézegetve a közönséget, miközben Juhász Gyula félhangon műfordításaiból olvasott föl neki. A *Nyugat* írógárdája csaknem teljes egészében rendszeres mozikávéház-látogató volt. Elsősorban a találmány ragadta meg a nyugatosok képzeletét. Babits versben és prózában érzékenyen tükrözte az amerikai s egyéb mozgófénykép, a mozi mint intézmény hatását. Nála, s tán a többiekénél is, összekapcsolódott ez a ponyvaregény – hasonlóképp „alantas” műfaj – iráni rajongással. Magas és mély adott találkozót Babits Mihály kulturáltságában. Karinthy Frigyes a halál feletti diadal képességét üdvözölte a mozifilmben, moziban esztétikai szintű tanulmány szerzőjeként is (Balázs is írt halálesztétikát!). Várta, hogy előbb-utóbb megjelenik egy olyan költőfajta, amely a néma- s később a hangosfilm sajátos szükségleteit teljesíti a lírai teremtés magas fokán. „Összebögte” magát megrendülésében a hazai első (amerikai teljesítményt közvetítő) hangosfilm-vetítésen. Karinthy dramaturgi feladatot vállalt a némafilm-korszakban: a Corvinnál írt burleszkeket filmszkeccsekhez, tehát nem csupán elméletileg, hanem gyakorlatban is állást foglalt a kinematográfia pártján.

Irodalmunk 1915 táján figyelt föl általánosan a mozgófényképre, a műfilmre (játékfilmre). Észrevette (például Zolna Béla révén), hogy a film jól propagálhatja a jó irodalmat. S ebben nem is tévedett: Babits *Gólyakalifája*, Pásztor Árpád *Vengerkákja* stb. csaknem azonnal hazai mozifilmként is megjelent, ami világviszonylatban sem volt elhanyagolható tényező. Móricz Zsigmond szerette volna, ha a *Nem élhetek muzsikaszó nélkül* mielőbb filmvászonra kerül, bár várakozása eredményétől nem volt elragadtatva. Figyelmeztetett arra – például –, hogy a „flash back”, a filmbeli emlékidézés sokszor mennyire mechanikus és fantáziátlan: általános gyakorlat szerint egyszer már látott képsorok ismét leperegnek, pedig – így Móricz – az emlékezés legtöbbszörre változtat a hajdani élményeken (s tegyük hozzá: az emlékezés mindig lírai; magát az emlékezőt, akár egykori valójában, nem volna szabad látnunk). Móricz révén született meg – megint csak részleges érvénnyel – a „budapesti iskola”^[39] előképe, az osztrák Höllering rendezte *Hortobágy*. S az sem véletlen, hogy Virág nevű leányából később filmrendező (asszisztens) vált.

Jegyzetek

[1] Peter Wollen: A filmművészet jelrendszere. In: Bujdosó Dezső (szerk.): Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény, II. rész (Film). ELTE BTK, Budapest, 1973. 52. o.

[2] John of Salisbury: Policraticus – Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól. Atlantisz, Budapest, 1999. 70. o.

[3] Peter Brook: Időfonalak. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999. 209. o. (Lengyel Ágnes fordítása)

[4] Kármán József: A nemzet csinosodása. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 34. o.

[5] Szalay László: Észrevételek a Muzarion III. és IV. kötetéről. In: Fenyő István, Németh G. Béla, Sötér István (írta, összeállította): Irányok – romantika, népiesség, pozitívizmus, I. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 146. o.

[6] Berzsenyi Dániel: Poétai harmonistika. In: Tarnai Andor, Csetri Lajos (írta, összeállította): Rendszerek – a kezdetektől a romantikáig. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 505. o.

[7] Bajza József: Észrevételek a Conversations-lexikoni pörhöz gr. Dessewffy József ellen. In: Irányok – romantika, népiesség, pozitívizmus, I. kötet, i.m. 181. o.

- [8] Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban. In: uo. 166. o.
- [9] Arany János: A magyar irodalom története rövid kivonatban. In: uo. 444. o.
- [10] Uo. 446. o.
- [11] Széchenyi István: Világ. In: Szauder József, Tóth Dezső, Waldapfel József (szerk.): Szöveggyűjtemény a reformkorszak irodalmából. Tankönyvkiadó, Budapest, 1955. 184. o.
- [12] Steiner Ágota (szerk.): Utazás külföldön – Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. Magyar Helikon, Budapest, 1983. 67-68. o.
- [13] Uo. 69. o.
- [14] Uo. 148. o.
- [15] Uo. 232. o.
- [16] Uo.
- [17] Uo. 279-280. o.
- [18] Eötvös József művei – A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra, I. Magyar Helikon, Budapest, 1981. 76. o.
- [19] Uo. 103. o.
- [20] Eötvös József művei – Vallomások és gondolatok. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 64. o.
- [21] Uo. 67. o.
- [22] Uo. 73. o.
- [23] Döbrentei Gábor: Magyar literatúrát illető megjegyzések. In: Rendszerek – a kezdetektől a romantikáig, i.m. 463. o.
- [24] Toldy Ferenc: Esztétikai levelek Vörösmarty Mihály epikus munkáiról – Harmadik levél. In: Irányok – romantika, népiesség, pozitívizmus, I. kötet, i.m. 155. o.
- [25] Kazinczy Gábor: A legújabb orosz novellisztika. In: uo. 248. o.
- [26] Arany János: Hebbel: Anya és gyermeke. In: uo. 465. o.
- [27] Greguss Ágost: Az esztétikáról. In: uo. 544-545. o.
- [28] Asbóth János: Irodalmi mozgalmak a kiegyezés után. In: Fenyő István, Németh G. Béla, Sötér István (írta, összeállította): Irányok – romantika, népiesség, pozitívizmus, II. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 50-51. o.
- [29] Uo. 55. o.
- [30] Péterfy Jenő: Báró Kemény Zsigmond mint regényíró. In: uo. 183. o.
- [31] Uő: Két norvég dráma. In: uo. 191. o.
- [32] Arany László: Porzó tárcalevelei – Írta Ágai Adolf. In: uo. 42-43. o.
- [33] Reviczky Gyula: Optimizmus, pesszimizmus. In: uo. 134-135. o.

- [34] Lásd erről Erdélyi Lajos tanulmányát Orbán Balázsról = Fotó, 1990. 5. szám
- [35] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. Pest, 1868, Ráth Mór bizománya. XX. fejezet, 130. o.
- [36] Uo. a kétkötetes változat II. kötetében, A Tezla, Csukás és Zenoga c. fejezetben, 182. o.
- [37] A kétkötetes változat I. kötetében, Az Olt eredete c. (XXI.) fejezetben, 101. o.
- [38] A kétkötetes változat I. kötetében, a Várhegy c. (XXVI.) fejezetben, 162-163. o.
- [39] Vö.: Budapesti Iskola. Magyar dokumentum-játékfilmek 1973-1984, Magyar Dokumentumfilm Rendezők Egyesülete, Budapest, 2005

vissza a tartalomjegyzékre

Kovács Henrik:

Cigánd gyermektánc-életének krónikája

Nagy István hosszú időn át mozgatta Cigánd táncéletét. A közelmúltban megjelent könyvéből érezhető, hogy élettapasztalata, tudása nélkül a cigándi táncos hagyományok nem kerülhettek volna az olvasóközönség elé. (Tudjuk persze, hogy éppen a cigándi hagyományok feltárásában, sőt felelevenítésében a fiatal néprajzos, Kaposi Edit, a gyerekek táncos nevelésének egykori egyik „nagyasszonya” milyen sokat tett.) Nagy István tanár úr kiváló kapcsolata táncosaival, elődeivel lehetővé tették számára, hogy kötetében a kezdetektől, az 1930-as évektől napjainkig végigkísérje a bodrogi település táncos életét. Az első fejezetben erről a korai szakaszról olvashatunk, amelynek természetesen a Gyöngyösbokréta képi az alapját. A szerző leszögezi: „Vizsgálódásom tárgya a gyermekjáték, gyermektánc színpadi megjelenése.” Ennek szellemében tárgyalja a '30-as, '40-es évek mozgalmait. A fejezet egészen 1967-ig követi végig az intézményesülést, a folklorizmus különböző korszakait. Kaphatunk némi áttekintést a hagyományos táncátadási móddal megegyező, egységesnek tekinthető oktatási módszerekről. A különbség a célokban keresendő. Majd követhetjük a változást: a korszak végére indul meg ugyanis a néptánc (a gyermekek tánca) színpadi táncként alkalmazásának rögzös útja. A monográfus a következő fejezetben visszatér a '30-as évek elejére. A Színpadi tánc Cigándon fejezet a falu táncgyűttesének megalakulásával, munkásságával foglalkozik. Az alapító táncosokkal készített interjúk, levelek idézésével kerülünk közelebb a hőskorhoz. Kezdetekben Kántor Mihály vezetése mellett a Gyöngyösbokrétás fellépések domináltak. A háború utáni lendületvesztést az 1962-ben érkező, országosan számon tartott mester, Ureczky Csaba érkezése váltotta fel. Irányítása alatt új szellemben alakul meg a Zemplén Táncgyűttes. Nevéhez köthető a rendszeres és átgondolt utánpótlás-nevelés is. A fejezet érdekes színpaltja: az 1964. évi teljes csoportnévsor és egy-egy műsor részletes leírása. Táncpedagógus kollégák így értékes információkat szerezhetnek a műsor-összeállítás gyakorlatából. Kár, hogy a korra jellemző táncoktatási módszereket, óraszervezési módokat nem ismerhetjük meg. A következő részben már a '70-es, '80-as években járunk. A nagy lendülettel beérő gyermektáncmozgalom Cigándra is hatással volt. Ez nemcsak a gyermekfesztiválok sűrűsödésének időszaka. Az úttörő néptáncfesztiválok kiírásaiban feloldják a maximum hat páros létszámkorlátozást. Így a felülről szervezett rendezvények is nyitnak a nagy csoportok felé. Ekkor indul – a korábban már említett Kaposi Editnek és Keszler Máriának a „harmadik testnevelési óra” birtokbavételére kidolgozott kísérleteit követően – a „nagy négyes” (Karczagi–Foltin–Neuwirth–Salamonné) programalkotó, tantervíró, tananyagfejlesztő munkája. Nagy István ebbe a vonulatba illeszkedett. Gyermekközpontú és játékközpontú koreográfiái országszerte kedveltek voltak. A gyermekek néptáncmozgalma Nagy Istvánt jeles, mind a folklorra, mind a gyerekvilágra érzékeny koreográfust is megismerhette más kiadványokból, az Együtteseink műsorából című sorozatból, több ízben tapasztalhattunk sikereinek a Gyermektáncantológián. Érdekes dokumentumok, eredeti források, idézetek, plakátok, rádióinterjú közzétételével mutatja be a szerző a Zemplén Táncgyűttes munkásságát. Fontos kortörténeti dokumentumként részletesen leírja – az együttesvezető szemszögéből – a legrangosabb fesztiválok menetét. Hasznos információk ezek ma is a nagy, közösségi rendezvényeket szervező pedagógusok számára. Erre az időszakra már jellemző a szakmai megújulás, a néptánc közoktatásba vonásának kísérlete. A Népművelési Intézet vizsgálati eredményeinek közzétételével megfelelően világítja meg a szerző a '70-es, '80-as évek gyermektánc-mozgalmát. Az iskolarendszerbe épülés megkövetelte a tanügyi dokumentumok kidolgozását. Ennek bizonyítékeként olvashatjuk az 1981-re készült munkatervet. Az utóbbi két fejezet kronologikus sorrendjét némileg megtöri az ismét tematikus rendszerezés. Különállóan olvashatunk az úttörők és a különböző szövetkezetek (ÁFÉSZ, Meszöv, Szövösöz) által meghatározott időszakokról, amelyek nagyrészt összeérnek a korábban ismertett évtizedekkel. A korábban dicsért részletes, fesztiválok belülről látó ismertetések itt sem maradnak el. Sőt megjelennek a külföldi utak hasonló mélységű leírásai is (Kuba, Franciaország, Törökország). Táncgyűttesteket vezető pedagógus kollégák a leírások áttanulmányozásával

némileg felkészülhetnek a rájuk váró nehézségekre.

Az együttes nevelő erejét és hatását bizonyítja a soraikból induló Román Sándorral készített interjú közzlése. A néptánc nyelvét használó, újrateremtő Experidance együttes immár világhírű vezetője több – a könyvben is idézett – fórumon mondott köszönetet a cigándi táncegyüttesnek, nevelő közösségének. (Kevesen tudják, hogy Mester és tanítványa együtt kaptak, lassan már egy évtizede, Gyermekéért-díjat.)

A rendszerváltást követő évek bemutatása következik. A korábbi állami kezdeményezésű vendégszerepléseket váltó, valóban civil karakterű testvérkapcsolatok részletes bemutatását az Örökség Gyermek Népművészeti Egyesület jóvoltából létrejövő külföldi utak ismertetése zárja. A hét külföldi fellépéssorozatot a személyes hangvételű képek, a táncosok beszámolóí elevenítik meg – egy dokumentumkötet sajátosságai szerint. Külön figyelmet érdemel A jövő lehetősége... című fejezet. Nagy István felismerte, hogy a folytatás, a vezetői utánpótlás kinevelése az egyik legfontosabb feladat. Ezért szánt külön fejezetet a nyíregyházi Művészeti Szakközépiskolában tanuló, a táncot hivatásul választó cigándi gyerekeknek.

A munkájában igényességéről ismert szerző a teljességre törekszik. Ezt mutatja a művészetoktatási intézménybe való betagozódást kísérő negatív tapasztalatok papírra vetése. A '90-es évek szabadsága nem mindenkinek hozott könnyebb munkát. Az ígért lehetőségek mellett a folyamatosan változó, egyre nehezebb követelmények teljesítése szinte ellehetetleníti a munkát – tudjuk meg Nagy hiteles vallomásaiból. Az emberi gyarlóság és az emberi nagyság között hánykolódik a közösség. Az együttesvezető szervezési, működtetési gondjai mellett megismerhetjük a felgyorsult világ gyermekekre tett hatását is. A korábbi időszakokhoz képest egyre nehezebb a megfelelő színvonalú produkciók létrehozása. Sajnos megoldásokat még nem olvashatunk. A könyv egyik legnagyobb erénye, hogy nyíltan tárgyalja a felmerülő problémákat. Nehézségek megoldásának első lépése a problémák felismerése. Nagy István megtette az első lépést. Vázolta a mozgalom, a táncpedagógia hátráltató tényezőit. A könyv végén a dokumentumelemzők, a kutatók nagy öröme jól átlátható formában olvashatjuk az együttesről megjelent cikkek forrását, a bemutatott koreográfiákat, a kiemelt szerepléseket és az évekre lebontott létszámokat, fellépéseket.

A könyv elsősorban nem klasszikus értelemben vett pedagógiai aspektusból vizsgálja Cigánd gyermektánc-életét. A sorok között figyelmesen olvasva mégis találhatunk táncpedagógusok számára értékes információkat. A könyvnek nem volt célja módszerek leírása, kiemelt készségek, képességek megnevezése, oktatásszervezési ismeretek tárgyalása. Így ezek hiányossága nem is róható fel számára. Összességében a könyv fontos dokumentumokkal, élménybeszámolókkal világítja meg ezt a gyönyörű 80 évet. Az olvasó a képek, az interjúk olvasása közben visszarepül a második világháború előtti aranykorba, ahol még „első kézből”, hagyományörzőktől lehetett táncot tanulni. Az intézményesülés nehéz, útkereső időszakától a Zánkai Úttörőváros, a kubai látogatás milliójén keresztül az önállósodást jelentő művészetoktatási intézmény alapításáig minden apró részletet megismerhetünk. Csak sajnálni tudjuk, hogy a visszaemlékező-adatfeldolgozó, tárgyyszerű és mégis érzelmes kötet egyúttal az együttesvezető-pedagógus Nagy István búcsúzó szózata. A nemzetközi hírű együttes összeroppant a társadalmi-gazdasági krízis terhe alatt. De ez már egy másik történet.

(Nagy István: Gyermektáncközelben: a cigándi Zemplén Gyermektáncegyüttes négy évtizedes krónikája, Cigánd, 2006)

vissza a tartalomjegyzékre

Vámosi Katalin:

Kass János grafikai sorozatai

Kass János egész munkásságán végigvonul, mint inspiráló erő, két jelentős Múzsza, az irodalom és a zene, amelyek illusztrációinak és önálló grafikai lapjainak, valamint bélyegterveinek kiindulópontjai, ösztönzői, mozgató rugói. Az ihletet és inspirációt jelentő irodalmi és zenei társművészeti alkotások Kass számára lehetőséget teremtenek az adott mű értelmezésén túl a szöveg átültetésére a képzőművészet vizuális nyelvére és új dimenzióinak, tartományainak feltárására, valamint a költői és zenei képek újratertetésére, ugyanakkor a 20. század szellemisége által átítatott, a kor lenyomatát szemléltető bővítésekre, aktualizálásra és újraalkotásra a grafika eszközeivel. Kass János vitathatatlanul érzékeny szemtanúja korának. Egyik alkalommal szellemesen és lényegre törően nyilatkozott a grafikáról: *„Ha a festészet szépirodalom, akkor a grafika újságírás, a gyors reagálás eszköze. És van-e nagyszerűbb dolog egyszerre kérdezőnek és felelőnek lenni, az összefüggéseket kutatni, megérezni és kibontani? Vágyódni, megkeresni, kifejezni? Megütött hűrként rezonálni. Megformálni a harmóniát és bogozni a csomókat. Szépet adni a szépre vágyóknak, kibeszélni a bánatot. Nem menekülhetünk el sehová a kínzó kérdések elől. A távolságok megszűntek. Válaszolni kell! Tanúja lenni a kornak. A megérzéseket, a nyugtalanságot, a kérdéseket és feleleteket gyors formába önteni – ez a grafikus feladata. Készülni a nagy tervekkel, regisztrálni a megtörténtet, kommentálni az eseményeket, átadni az át nem adhatót, a ki nem mondottat. A grafikának a magyar művészet történetében mindig is rangja, elvitathatatlan érdeme és nemzetközi hitele volt.”*

Főiskolásként, 1950-ben már felkérték a Karinthy Ferenc és Benedek András által átdolgozott Mikszáth mű, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* színpadi adaptációjának illusztrálására. Az ötvenes években induló művész pályájának egyik első jelentős megbízatása Cervantes búsképű lovagjának, Don Quijote többféleképpen értelmezhető alakjának és kalandjainak ábrázolása. A Kass János teremtette szikár és elszánt magányos lovag alakja mementóként egy letűnt kor erényeit és értékeit testesíti meg, ugyanakkor közvetíti hős kitartását, belső sugallatának, parancsának követését, hitéhez, ideáihoz való hűségét, küzdelmét az önmegvalósításért korának meg nem értett közegében is, sok esetben vállalva a nevetségesség, megaláztatás vagy a meddő szélmalomharc keserveit. Az első változatot követően még két variációban született meg a kassai Cervantes adaptáció a hetvenes és nyolcvanas években. Tandi Lajos értelmezésében *„Ez a szikár lovag rajzokban és rézkarcokban szinte évtizedenként újraalkotva áttételes önportré is: a következetes emberség és céltudatos hivatás eszményképe. Benne rejlik ebben a műben a magány – az alkotó műterem-magányosság – és a közösségért való elkötelezett tevékenység, valamint a barátság, a sors- és pályatársai iránti vonzalom értékes igényessége is.”*

Kiemelten jelenik meg Kass János művészi és morális hitvallása, művészetének iránya az 1969-ben készült kollázsán, amelynek két főmotívumát, a megszerkesztett „A” betűt és a frontálisan ábrázolt félalakos ember fekete-fehér kontrasztját Dürer rajzok részletei gazdagítják. Saját megfogalmazásában *„Az a bizonyos Ars poetica minden gesztusával a gonosz ellen a jó felé törekszik. A tökéletes munka felé törekvés (...) a betű tisztelete és szeretete. Mert a betű, mint absztrakt kép maga a hitelesség: benne van az aranymetszés, a gutenbergi tradíció, de benne van létünk veszélyeztetettsége (...) Nem csupán a reménytelenséget ábrázolom, hanem a szépség felé való törekvést is. Hogy egyszer felérünk a hegycsúcsra és nem csupán romhalmaz lesz az életünk. Talán képesek leszünk befejezni ezt a torzót.”*

Kass János számára életre szóló élményt nyújtott a lipcsei Grafikai és Könyvművészeti Főiskolán eltöltött egy év, 1960-61-ben, ahol nyitott, inspiráló közegben számára új világ nyitogatta kapuit Albert Kapr tanszékvezető professzor vezetésével: a könyvnyomtatás és tervezés, a nyomdai hagyományok, a tipográfia újszerű elméleti és technikai lehetőségeinek felfedezése. Érdeklődése a könyvtervezés iránt megmaradt hazatérését követően is, és az illusztrálás mellett aktívan

kapcsolódott be a hazai könyvkészítésbe, illetve ekkor kezdett el foglalkozni a magyarországi tipográfia történetével, amelyet az Iparművészeti Főiskola Grafikai tanszékén adott elő, ahol katedrát kapott. Az *Új Írás* folyóiratnak 1965-től 1973-ig volt a művészeti szerkesztője. 1967-ben született két kollázssal a könyvnyomtatás meghatározó egyéniségei – Tótfalusi Kiss Miklós, az egyik legnagyobb magyar tipográfus és Kner Imre nyomdász és könyvkiadó – előtt tisztelgett és állított emléket az európai jelentőségű mestereknek. A Műszaki Kiadó által 1971-ben magyarul megjelentetett, az európai könyvtervezés és könyvművészet fejlődését áttekintő monográfia Albert Kapr tollából, kibővítve, külön fejezetben ismertette a magyarországi vonatkozásokat. A címlapját Kass János Lipcsében készített diplomamunkájának, a József Attila sorozatnak egyik metszete díszítette.

Az 1966-os esztendő két jelentékeny illusztrátori munka lehetőségét teremtette meg Kass János számára. Madách Imre *Mózes* a Magvető gondozásában látott napvilágot, illetve a Magyar Helikon kiadásában *Az ember tragédiája*. Utóbbi mű minden grafikus számára nagy kihívás, hiszen a zseniális Zichy Mihály illusztrációt nehéz túlszárnyalni. Kass Jánosnak sikerült autentikusan interpretálni Madách tragédiáját. Számára a Tragédia olyan nyersanyagot jelentett, melyben minden kor minden emberének tragédiája megmutatkozhat. Egyedi rézkarlapjai, ahogy nyilatkozta, saját koráról is szólnak, a 20. század második felének pragmatikus világáról. Ezek eltérnek a könyvi illusztrációktól, mivel nagyobb lemezen dolgozott a mester, mint a kötethez kért méret, így a fennmaradó lemezszéleket margóként használta, kvázi jegyzetelt, amely felületeken a 20. század jellemző tárgyainak és alakjainak karcolatát jelenítette meg. Kass különleges, erőteljes, szuggesztív rézkarcainak köszönhető Madách művének, a Mózesnek újrafelfedezése. A kassi Mózes-fej monumentális, tömörszerű, az időtlenség érzetét sugallja, míg Mózes és Cippora kettőse a férfi-nő kapcsolat drámai megjelenítése.

Hasonlóképpen a két nem viszonya, ellentéte és egysége, a fehér és fekete, az igen és nem, az aktivitás és passzivitás, az erő és gyöngédség elválaszthatatlansága foglalkoztatta Kass Jánost Bartók: *A Kékszakállú herceg vára* című operájában, amelynek alapját képező ófrancia monda realista környezetét Balázs Béla írta át, megteremtve egy szimbolikus világot. „Bartók remekműve a hatvanas évek óta foglalkoztat. A Helikon Kiadó kérésére akkor készítettem a dráma első grafikai változatát (...) A könyv lapjait ajtóként fogtam föl, s ez a szerkezet követi az eseményeket. Az ajtók drámai csomópontok, közrefogják a két szereplő közt végbemenő lelki folyamatot. Első perctől világos volt, hogy az indulatokat színnel kell kifejezni. A kék, a vörös, a fehér és a fekete kontrasztjaiból épül fel az egymást követő grafikai lapok ritmusa.” Egy évtizeddel később készült kilenc szitanyomatának utolsó, befejező lapján új szín, az arany jelent meg. A reménytelen történet lezárása, apoteózis, Judit megdicsőülése, akinek aranszínű koronája és palástja mögött a fekete szín feszül.

Kass pályaképének kimagasló alkotását, a Szarvas-fiút, szintén Bartók Béla műve, a *Cantata Profana* ihlette. A román kolinda történetet a szarvassá vált fiúról Erdélyi József ültette magyar nyelvre, amelyet Bartók zenei elképzeléseinek megfelelően átköltött. Jóbarátjának és nemzedéktársának, Juhász Ferencnek *A szarvassá változott fiú kiáltása a titkok kapujából* című oratorikus költeménye, szintén hatott Kassra, amelyben már csak egyetlen Szarvas-fiú létezik, a nagyvárosi költő, aki megélte és megszenvedte a változást, az átalakulást, a szülői háztól, a faluközösségtől való elszakadást. A kétféle élmény táplálta Kass rajzok közül a tollrajzok büszke és elbukó, sebzett és diadalmas, kiszolgáltatott és föltápáskodó, megalázott és győztes, de mindig optimizmust sugárzó, leterítettségében is méltóságot árasztó szarvasa, öntudatos és emblematisztikus jelkép. Ugyanakkor színes rézkarca, amely sorozatának főműve, egyben hitvallása is, Ars poeticája, generációjának szimbóluma. „A szarvas vergődésében is büszke testét szinte kettémetszi az édesanya horizontálisan elhelyezett aszketikus alakja. Ő a mérce, a gát, a sorompó, a választóvonal múlt és jövő között, a földi dimenziók és az égi világ kapuja, pusztulás és felemelkedés, realitás és álmovilág, rend és káosz választóvonal. A szarvas teste meggyalázott, bordái leckerítése megnyílik, belei kavargó-csavarodó örvénye keveredik a vegetáció elemeivel (...) a büszke állat agancsának ölelésében szikrázóan tündöklük a nap, az ágakon gyertyák világítanak – egy szellemi kozmosz reményét és hitét jelképezve. Szól ez a lap a gyökerek eltéphetetlenségéről, a múlt vállalásának könyörtelen szükségességéről, a szülők megtartó aggódásairól.” – olvashatjuk Tandi Lajos kötetében.

Szintén zenemű, Kodály Zoltán 1923-ban komponált nagyszabású műve a *Psalmus Hungaricus* ihlette meg, ösztönözte munkára Kass Jánost. Kodály a Dávid királyról szóló középkori zsoltárt választotta témájaként Kecskeméti Vég Mihály fordításában. A trianoni tragédiát elszenvedett ország sanyarú helyzetének kiáltása volt ez a zenei mű. Az a panasz, amelyet senki nem akart meghallani, talán csak az Úr, „aki az igaz szív keservének egyetlen számba vevője, aki felkel, hogy lesújtsa a gazokat.” Kass János tolmácsolásában a hetvenes évek második felének

robbanásszerű kiáltása lett a Zeneműkiadó által megjelentetett Kodály mű az 55 zsoltárral. Kass rajzain Dávid dühe cselekvésre ösztönző, eleven tűz, amely hevít és perzsel. A lapokat pásztázó vörös-kék krétacsíkok, az erőteljes tus vonalak alkotói indulatát közvetítik.

A *Biblia*, mint téma, kimeríthetetlen forrása Kass János művészetének, az a megkérdőjelezhetetlen érték, amely bármely korban aktuális minden ember számára. Törvényeinek figyelmen kívül hagyása, be nem tartása az emberiséget és a világot a hit nélkülség és remény vesztettség állapotába sodorja. „*Nemcsak a grafikus, de minden ember közös feladata ebben a helyzetben – a jó és a rossz kettősségének szorításában – annak felismerése, hogy a gonoszt csak az alkotással lehet legyőzni. Egyetlen munka, a produkció, amit pajzsként magam elé tarthatok, ami mögött emberi gyengeségeimet elrejthetem, és ami igazolja lételemet.*” – vallja Kass egyik interjújában. Ezt példázza 1986-ban megjelent tíz rézkarc az Európai Könyvkiadó gondozásában *Képek az Ótestamentumból* címmel, amelyek részletdús, gazdag faktúrájú, a magyar népi motívumokat alkalmazó, színpadias beállítású jelenetekből állnak, mint például az Ádám és Éva, Az életfa, Noé és lányai, a szőlőültető. Hat évvel később száz számozott példányban született meg, bibliofil kiadásban a 14 zsidó ünnepet bemutató grafikája. Kass életművében a zsidó-keresztény alakok közül Noé, Szent Ferenc és a győztes Sárkányölő Szent György emelkedett ki a Bibliához készített rézkarcok sorából, hogy önálló életre kelve vallomást tegyen az értékmentés, a gonosz elleni küzdelem mellett.

Kass egy éves munkájának eredménye az a tíz grafikai lap, amely Shakespeare *Hamlet* illusztrációjához készült. Az aquatinta felületeknek köszönhetően minden nyomat más, így a sorozat minden egyes lapja egyedi darabnak számít. Kass János a rézkarc központi alakja köré írta saját és Shakespeare üzenetét magyar és angol nyelven, kiegészítve a rajzot különféle szörnyekkel, alakokkal, tárgyakkal, amelyek mondanivalóját gazdagítják. Tolmácsolásában *Hamlet* kérdése, a „*Lenni vagy nem lenni*” mindannyiunké, mindenki saját drámája lett.

Kass újszerű elképzelése nyomán a hetvenes évek elején, 1972-ben polisztirolból „*egyenfejeket*” préselt, melyeket odaajándékozott művészbáratainak, nemzedéktársainak, nevezetesen Juhász Ferencnek, Nagy Lászlónak, Örkény Istvánnak, Karinthy Ferencnek, Kurtág Györgynek, Reich Károlynak és másoknak, arra kérve őket, hogy kölcsönözzenek egyéniséget a sablonnak. Több mint kétszáz egyénített fej született ennek köszönhetően. Valójában Kass reflektálása volt ez a kor politikai ideológiájára, amely szerint a tömeg alakítja a történelmet, az egyéniségek szerepe korlátozott. Másrészt felkiáltás a művész részéről és figyelmeztetés az elszemélytelenedés folyamatára.

Igen, a művész fokozottabban érzi és fejezi ki műveiben korának, társadalmának gondjait, vágyait, jövőjét, valamint az esetleges fenyegetettségeket. Kass János *Új mutáció* sorozatában a génmanipuláció veszélyeire érzett rá és osztotta meg grafikai lapjain rémképeit a gondolat és érzelem nélküli mutánsokat ábrázolva.

Faludy György hazatérése előtt tisztelgett a Magyar Világ Kiadó 1988-ban a *Test és lélek* kötet megjelentetésével, amelyben a költő műfordításait Kass János illusztrációi kísérték. Az 1400 versfordítást tartalmazó kiadvány összetartó erejének magát Faludyt nevezte ki Kass János, pontosabban a Faludy arckép fotói képezték illusztrációinak kiindulási alapját, amelyre a mester mindazt felrajzolta, amivel a 20. századi ember akarva-akaratlanul szembesült. A művészi munka hatásáról, szimbiózisáról árulkodik az a tény, hogy a Faludy versekhez készült Kass-adaptációk magát Faludyt is megihlették és a tizennyolc rajzhoz ugyanannyi verset írt. „*A börtönből kiláttam és szerény lettem,/ ha kívülről néztem be, még szerényebb:/ rövid, mulandó és nem ismétlődő/ kirándulás, börtön, kaland az élet,/ Száz milliárd év után sem tér vissza,/ mert irgalom nem lesz s halott az isten, –/ az igazság is egyedül az ember/ fejében él; a mindenségben nincsen.*”

Kass Jánost a 20. századi grafikai műfaj megújítói között tartja számon a művészettörténet, olyan alkotókkal egyetemben, mint Kondor Béla, Szalay Lajos, Feledy Gyula, Reich Károly, Gross Arnold, Würtz Ádám, Raszler Károly, Csohány Kálmán. Az idén 82. életévét betöltő Kossuth-díjas mester művei hozzájárultak a szöveg melletti rajz autonómmá válásához, a könyvillusztráció fogalmának modern átértelmezéséhez. Technikáját tekintve a toll-, kréta- és tusrajztól kezdve a sokszorosított grafikai eljárások közül a nagy mesterségbeli tudást igénylő színes rézkarc, aquatinta mellett a szitanyomatok, és a legújabb elektrografikai eljárás – a xerox – is helyet kapott. Korának jeles irodalmáraival, zeneszerzőivel kötött barátságot, műveik inspirálóan hatottak egymásra, művészetük szimbiózisban élte fénykorát. Kass és az irodalom, valamint a zene elválaszthatatlanságát szimbolizálják művei, illusztrációi.

Irodalom

Bánki Vera – Lengyel János – Tandí Lajos (szerk.): Kass János. Ötven év képben és írásban, Szeged, 1997

Bernhardt Gyula: Megvalósult álmok. Kass János Kossuth-díjas grafikus művész bélyeggrafikái, Miskolc, 2007

Erdélyi János (katalógust tervezte): Kass János, Miskolci Galéria, 1974.

Gál József: Bibliográfiai tételek Kass János életművéhez, Szeged, 2002

Szántó Tibor (szerk.): Kass János metszetei, Budapest, 1996

Tandí Lajos: Kass János grafikáiról öt tételben, Szeged, 1988

Tandí Lajos: Tizenkét tétel Kass János művészetéről, Szeged, 2007

Varga Emőke: Kalitka és korona. Kass János illusztrációiról, Budapest, 2007

Vámosi Katalin (katalógust tervezte): Kass János, MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak, 2003.

Kántás Balázs

Mocsárszag, madársurrogás.
Összehajló növényekből
épülő pillanatvilág.
Tenyérmély víz alá bukó
kék fény, napnak
gödröt ásó gombaspórák.

Mert a fémkeret most
jobban simogat, mint a kéz.
Jelzötlenül térünk ki
a szembejövő elől, akiről
tudjuk, már beszélt
betonnal, kővel.

Lázár Bence András

Mind rád

A kép, ahogy koszos edényeket
pakolsz a mosogatóba, elfelejthető.
Inkább a bokád vagy a lábfejed,
megfeszült bőröd hűvös szorítása.

Ezt megtartom magamnak
és, ha kell felhozom a mentségedre.

Elmondom, hogy még az ereid
is visszafele vitték a vért, annyira
szorított a bőröd,
mint kinőtt ing a hát
és a váll találkozásánál.
Majd talán meg is bocsátok neked.

Elmondom, hogy ez az anya szerep
túl erős. Hétköznapi leszel tőle,
mint egy műanyag fogantyús kávéfőző.

Ezt mind egy dobozba fogom rakni.
Elzárom magamtól, hogy ez rólad,
a legutolsó legyen, ami eszembe jut.
Inkább a bokád, a lábfejed, megfeszült
bőröd hűvös szorítása a hátamon.

Amikor kávézni indultunk,
fehér arcú lányok szaladtak el
előttünk,
mind rád mosolyogtak,
és én kénytelen voltam
bocsánatot kérni tőled.

Kis Gábor

Örökség

I.

A tavaszi este felhős égboltja szürkéllett a tó víztükrében. A mólóról látni lehetett a kopár, középkori vár megmaradt, egyetlen tornyát és romos falát. A vár egyetlen lakóját Látónak neveztük. Úgy nézett rá az emberre, mintha annak tekintetéből kiolvashatná legrejtettebb titkait, mintha látná lelkének valódi alakját.

A Látó a mólóhoz kötött gazdátlan, korhadozó kis csónakon minden nap bevezett a tó közepéig, ahol a tavon ringatózó csónakból ki-kihajolva kémlelte a vizet. Ha a partról figyelték volna, azt látták volna, hogy beszél a vízhez.

Egyszer, ugyanebben az évszakban, amikor mások még nem zavarták meg a tó környékének békés csendjét, a Látó köré gyűltünk a tóba hosszan benyúló mólóra, és arra kértük, hogy meséljen nekünk valamit az életéből.

– Rendben van – egyezett bele néhány nappal később, mikor látta, hogy történet nélkül nem térhet vissza a magányos szemlélődésébe, amit úgy szeretett –, de azt tudnotok kell, hogy amit most hallani fogtok, annak minden szava olyan igaz, mint ahogyan most mi itt ülünk. Habár régen hallottam, és el is meséltem már jó párszor, így hát meglehet, hogy kicsit színesebben maradt meg a képzeletemben.

– Miről fog szólni a történet? – kíváncsiskodtunk boldogan.

– Ennek a tónak olyan tanulságos és nem mindennapi a története, hogy érdemes vele megismerkednetek. Kivált, ha itt éltek, s mindennap látjátok.

– Ha a nyári nap nagyon perzselő, még fürödni is szoktunk benne! Csak nem szabad nagyon beúszni, mert ott már nagyon mély.

– Ahogyan a tó is, úgy a története is feneketlen – mondta, s a szája sarkán mintha keserűség suhant volna át, majd nagy levegőt vett, és mesélni kezdett.

A tavaszi este felhős égboltja szürkéllett a tó víztükrében. A mólóról látni lehetett a kopár, középkori vár tornyait és falát. A vár egyik lakója, a fiatal N a tavon ringatózó korhadozó kis csónakból kihajolva beszélt. De nem a vízhez beszélt. A vízfelszín alatt egy alak lebegett, egy árny, aki figyelmesen hallgatta. Azt ugyan nem tudom, hogy miről beszélgettek, de kis idő elteltével N szeme könnyes lett, s kievezett a partra.

– Várjunk, várjunk! – szakítottuk félbe a mesemondónkat. – Hogy lehet az, hogy azt nem tudod, hogy miről beszélgettek, de azt tudod, hogy könnyes lett N szeme? És miféle név az, hogy N?

A Látó körbejáratta rajtunk a tekintetét, sóhajtott, majd még egyszer sóhajtott. Nem szerte, ha félbeszakították, s most a történetének a kezdeti lendületét is megtörhették.

– Hogy mi lehetett N neve, nem tudom. Idővel, mint minden, a nevének a többi része lekopott.

N néhány éve látta meg először a vízbéli alakot. A mólón állva még egy hatalmas hal körvonalainak hitte. Később csónakba ült, s a tó belsejében kereste a körvonalait. Az alak ott már egészen közel merészkedett. Minden nap egy kicsit közelebb lebegett a csónakból kíváncsiskodó N-hez, míg egy őszi napon, amikor már karnyújtásnyira volt egymástól az arcuk, egymás szemébe néztek. Ettől a pillanattól kezdve N egyetlen e világhoz kötődő foglalatossága a csónakázás volt. Minden nap bevezett a tó közepéig, ahol az alak már várta, s egymást bámulták egészen naplementéig. A hold és a csillagok fényében megváltozott a vízbéli alak, halottnak tűnt, s ez megijesztette N-t. De másnap megint ott volt, és másnap megint ott volt. Idővel aztán már beszélt is hozzá. Esztendők teltek el az ismétlődő és ismétlődő napokkal, s ez esztendőben N ráébredt, hogy a vízbéli alakon kívül nem érdekli senki és semmi más ezen a világon. Olyan érzések kerítették a hatalmába, melyek rátelepedtek minden gondolatára. Csak arra vágyott, hogy vele legyen. Hiába tagadta maga előtt, tudta, hogy beleszeretett. Ez esztendők lassú sodrában az eleinte még a vakítóan fehér csónakot iszapszürkévé áztatta a tó vize.

– Miféle volt az a vízbéli alak? – kérdeztük, ismét megtörve történetének kezdeti lendületét. – Egy megboldogult lelke talán? Egy kísértő lélek? Vagy egy visszajáró szellem? A tó szelleme?

– Igen. Ez is volt, meg az is. Ki tudja már azt? Idővel, mint minden, az igazság a vízbéli alakról már lekopott. Ezért nevezem egyszerűen alaknak. De későre jár, a hold és a csillagok fényében jómagam is ijesztőnek találom a világot. Történetem szereplőjével ellentétben azonban számomra minden életre kel. Ha megbocsátotok, és érdekelni fog még benneteket, a történetet csak holnap folytatom.

Azzal felállt, és lassan elindult a vár felé, miközben az eleredő eső szürke iszappá áztatta az utat.

II.

Évekkel később fejezte csak be a történetet. Napokig, hetekig esett akkor. Aki a szabadban töltötte volna minden idejét, annak éveknek tűnt. De azon az őszi hajnalon, amikor N talán először érintette meg a vízbéli jelenséget, nem esett, csak a tó gőzölgött. N szíve a szokásosnál hevesebben vert, egyszerre félt és vágyott erre a nem e világi élményre. Óvatosan, nehogy a csónak felboruljon, N kihajolt, és a víztükröt szemlélte. Mélyen és boldogan a jelenség szemébe nézett, miközben az arca egyre közelített a vízfelszínhez. Az ébredező nap egy pillanatra átvilágított a vízpára ködén. És akkor, ott, egy hosszú pillanatban N ajka a tükörsima vízfelülethez ért, melyen ugyanekkor egy aprócska hullám csapott fel a vízen, egy csók a víz fodrának álarcában.

N tudta mit kell tennie. Mielőtt elindult, már előkészített egy éles pengét, kést, talán üveget. Megkereste, s könnyes szemekkel mélyen csuklójába vágott. A vér látványától vagy a fájdalomtól az ájulás kerülgette. Azt akarta, hogy a vére a tó vizébe folyjon. Egyesülni akart a tóbeli szerelmével. Meg akart halni. Elájult, vérző karja a tóba hullt, feje a csónak deszkáján koppant. Még érezte, ahogy a csónak fenekén keletkezett lyukon beáramlik a

víz, ellepi lábfejét, de azt már nem érezte, hogy mindebből mi a valóság. A tó, mintha nem történt volna semmi, tovább gőzölgött, olyan erővel, mintha felfelé esne az eső.

Az őszi reggel ragyogó égboltja játszott a tó víztükrén. Egy vakítóan fehér csónak ütközött a tóba hosszan benyúló mólónak. A csónakban N feküdt. Az arca, a teste, mint aki hosszú éveket fiatalodott. Szemhéja rebegni kezdett, lassan kinyitotta a szemét. Nem tudta, mit lát, nem tudta, hol van, nem tudta, ki is ő valójában. Csuklóján egy régi forradás nyoma. Az egyetlen, amire emlékezett, az életeken át tartó lebegése. Talán egy folyó vizében? Talán pont ebben a tóban? De miért? Hogyan? Kimászott a mólóra, a vizet kémlelte. Mintha egy hatalmas hal körvonalait vélte volna felfedezni a távolban. A mólóról látni lehetett a kopár, középkori vár falait és égig érő tornyait. Lassan elindult a vár felé az iszapszürke úton. Mintha hazafelé tartana.

III.

Akkoriban találkoztunk azzal a vakkal, aki egy másik történetet mesélt nekünk. A vár és a tó közötti földút mellett egy fa árnyékában ücsörgött. Tekintetében kiolvashatatlan titokzatosság rejtőzött, mintha senki sem láthatná lelkének valódi alakját. Azt mesélte, hogy réges-régen a vár az ő családjáé volt. A tó helyén akkor még egy aprócska folyó folydogált. Talán patak. De a családja, mert utódainak halhatatlanságot kívánt örökségül hagyni, ásatott egy feneketlen mély gödröt, s a folyóvizet abba terelte. Évek alatt megtelt vízzel a hatalmas gödör, s így született a tó.

Egyszer egy ikerpárt találtak a vár kapujában. Még fiatalon is úgy hasonlítottak egymásra, hogy senki nem tudta megkülönböztetni őket. Néha még ők maguk sem tudták, hogy kik is ők valójában. Játszottak, elhitték az emberekkel, hogy a tó partján állva visszhang hallatszik, pedig csak az egyikük kiabált vissza ugyanolyan hangon a másiknak. Aztán egy télen, amikor minden lehulló hópehely úgy fénylett, mint a hold és a csillagok fénye, egymásba szerettek. Hiába tagadták maguk előtt, hiába várták, hogy vége legyen, másnap megint, és másnap megint szembesültek szerelmük halhatatlanságával. Ez esztendőkké lassú sodrában már nem érezték, hogy mi a valóság.

Egy esős téli napon az iker a vár egyik tornyában játszottak egymással, amikor a toronyba villám csapott. A torony egy darabja úgy dőlt be a tóba, mint egy ájult ember. Talán az egyik iker is odalett. Annyi bizonyos, hogy az ikekről ez után nem lehetett hallani.

Egy perzselő nyári napon a vak a mólón ült, lábát a vízbe lógatta. Mi a vízben fürödtünk. Kérdeztük, nem jön-e be a vízbe. Nem válaszolt, de a szája sarkán mintha mosoly suhant volna át, majd nagy levegőt vett, és dalolni kezdett.

– *Hát már vissza se jő?*

Hát már vissza se jő?

Nem, nem; a sírba ment:

Vess ágyat odalent.

Míg a vak a móló deszkáját kaparászta, én hallani véltem, hogy a visszhang lebegve megismétli a dalt:

– *...a sírba ment:*

Vess ágyat odalent.

A kopár, középkori vár megmaradt faláról lehullott egy aprócska kavics. Akkora csak, mint egy könnycsepp.

Gábori Kovács József

Szerelmi téboly

csak futó
mű
veled
képletes
olajcsere

képzavarba ágyazott csapágygolyókon
gördülő
tengelytörés

akkumerítő
hullámhossz-kereső
aktus

hátsóülés-rugót
olajozó tánc

kivehetetlen folt a
munkásruhán

és mégis szerel
mi téboly

Művész

Káoszba rendezett
hajhullámok
felé
orrlyukakból
táguló
pára
festi be
szemüvegét,
gondolatait
cipő orrára hullott
hamu
hajtja fel,
míg ujját
cigaretta
nem
bélyegzi.

Szűk Balázs

Nekrológ-lista

Éltem én negyvenöt évet,
Megőrzök kettőt, szépet.
Ád az Isten tán még hetet,
De aligha hetvenhetet.
Mindenütt megfigyeltek:
Diákjaim furcsán füleltek,
Hogy az utcán mit ejtek
Ki éppen okosat. Denevérnek
Jobb lett volna lennem,
Mint ezeket elviselnem.
Hisz néha hazám lazán megtagadott,
Pofont kaptam – tizenkettő nagyot.
Mint három nyulak, az igazgatók,
Jófiúk és széltolók,
Ijesztgettek engemet:
„Menj innen, míg lehet!”
S lett így bőven alkalom,
Hogy szép halom
Papírt begyűjtsek,
De ne fűtsek
Alá senkinek.
„Az ilyen minek
Van közöttünk,
Vele bűnünk
Csak nem kisebbedik,
Sötétség a szívből nem kopik.”
Így lettem én cinikus:
Vigyor e bús
Föld hátán,
Kín ellenség száján.
Mikor a két torony leomlott,
Fejem fölül a gondot
Isten védőn elseperte—
Nyolc szemeszterre persze.

Álmodtam egy jó nagyot:
Előadnak egy darabot
A Balázs-jelenésből,
De vezetőmből
A vélemény,
Mint afféle lepény
Tekerőzött elő:
„Immár újból elmegy ő!”
Hát nem lettem kommunista,
Se bösz rasszista,
Piár aktivista –
Tán maradtam humanista:
Bölcsen tanúsítva,
Hogy a lista
Alján mindig
Én vagyok
A legnagyobb
Pont, pont, pont...

Mellékdal:

Sok közülünk lótot-futott,
S dicsőség, előbbre jutott!
Én már csak így maradtam,
Mint egy lefoszlott puha paplan.

(2005)

Bolvári-Takács Gábor

Jászay Pál a történelem szolgálatában

Kétszáz éve, 1809. február 19-én született Abaujszántón Jászay Pál történész, akadémikus, egykori sárospataki diák, aki köztisztviselőként, Batthyány Lajos miniszterelnöki hivatalának vezetőjeként fontos szerepet játszott a reformkor és a forradalom „második vonalában”. Gimnáziumi és jogi tanulmányait egyaránt a Sárospataki Református Kollégiumban végezte. Közben két évet (1823-24) német nyelvtanulás céljából Késmárkon töltött, az ottani evangélikus líceumban, majd visszatérve Patakra 1829-ben befejezte a jogakadémiát. Ebben az évben hunyt el az intézmény országos tekintélyű alapító professzora, Kövy Sándor, akinek neve több mint három és fél évtizeden át (1793-1829) fémjelezte a pataki jogászképzést. Halála után tanítványa, Gortvay János került a tanszék élére. Kezük alól került ki a reformkor és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc több, országos hírnévre szert tett vezetője, mint Fáy András, Kossuth Lajos, Madarász László, Szemere Bertalan vagy Teleki László. Fegyelemre méltó, hogy az 1848/49-es események „második vonalában” szintén sok egykori, s nemcsak jogász végzettségű pataki diákot találunk. Csak példaképpen említjük Almási Balogh Pál orvos-akadémikust, Széchenyi és Kossuth háziorvosát; Dósa Elek későbbi akadémikust, 1849-ben Marossszék kormánybiztosát; Duka Tivadar későbbi orvos-akadémikust, a Pénzügyminisztérium titkárát,

majd Görgey segédtsztjét; Erdélyi János irodalomtörténész-akadémikust, 1848-49-ben a Nemzeti Színház egyik igazgatóját, a *Respublica* szerkesztőjét; Fogarasi János nyelvész-akadémikust, aki a nádori hivatal titkára volt, 1848. áprilistól pénzügyminisztériumi tanácsos, majd a Kereskedelmi Bank kormányzója; Kazinczy Lajos ezredes, hadtestparancsnokot, a későbbi 15. aradi vértanút; Madarász József szerkesztőt, országgyűlési képviselőt.

Jászay joghallgatóként az ún. törvénygyakorlatát az abaúji alispán mellett töltötte, s kíséretében vett részt az 1825-27. évi pozsonyi országgyűlésen. A királyi táblai gyakorlatát pedig gr. Teleki József, a királyi tábla bírója, a tiszamelléki református egyházkerület és a pataki kollégium főgondnoka mellett végezte, aki megkedvelte őt, és kitüntetéses ügyvédi vizsgáját követően, 1832-ben magával vitte a magyar udvari kancelláriára gyakornoknak, sőt hat évig atyai gondossággal viseltetett iránta. Jászay fokozatosan előrelépett a hivatali ranglétrán (fogalmazó, majd titkár lett), emellett kibontakozott tudományos érdeklődése a magyar nyelv, illetve a történelem iránt. Ebben két személyes tényező segítette. Egyrészt pataki tanára, Csengery József, aki kiváló történész volt, s megkedveltette Jászayval a történettudományt és az oklevéltant. Másrészt maga Teleki, aki 1830-tól az MTA (eredeti nevén Magyar Tudós Társaság)

első elnökeként közvetlenül figyelemmel kísérhette védenca munkáját. Jászay a kancellárián kezdett hozzá a forrásfeltáráshoz: több mint ötszáz, jórészt addig ismeretlen oklevelet másolt le, így pl. a *Bécsi és a Münchener Kódex* magyarítása is az ő nevéhez fűződik. De nemcsak oklevelés emlékek iránt érdeklődött: 1841-ben az ő fordításában jelent meg magyarul Wildner Ignác bécsi jogtanár *Anyagi váltójog* c. szakkönyve. 1835-től rendszeresen publikált, írásai megjelentek az *Athenaeumban*, a *Figyelmezőben* és a *Tudománytárban*. 1836. szeptember 10-én – alkalmasint mentora, Teleki József közreműködésével – az MTA levelező, 1841. szeptember 3-án pedig rendes tagjává választották. Székfoglaló előadását 1842. november 21-én tartotta *A magyar nyelv történetének vázlatja* címmel, amely utóbb az MTA *1840-1842. Évkönyvében* látott napvilágot. 1843-ban publikálta *A szabad királyi városok szavazatjoga az országgyűléseken* c. kötetét, 1846-ban pedig *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* c. monográfiát. 1848. január 26-án a bécsi akadémia is tagjául fogadta, kutatói munkásságát pedig 1849-ben az MTA Nagyjutalmával ismerték el.

Jászay pályáját az 1848-as forradalom alapvetően érintette. Mindenekelőtt köztisztviselői munkakörében történt lényeges változás: 1848. április 22-én a nádor őt nevezte ki tanácsosi rangban a miniszterelnöki hivatal egyik titkárává, amely tisztét a kormány fennállásáig ellátta. A döntésben minden bizonnyal közrejátszott, hogy Jászay jó érzéssel tudta megoldani a nehéz és kényes ügyeket. A hivatal beosztottjai közé részben a politikai igazgatásban jártas volt kancelláriai előadók, részben katonai szakértők kerültek. A teljes létszám nem haladta meg a tíz főt: két titkár (az egyik Jászay, a másik egy katonai szakértő), egy fogalmazó,

egy irodaigazgató (aki egyben Batthyány személyi titkára is volt), egy sorjegyző (utóbb irattárnok), két írnok, egy ajtónálló és két szolga. Látható, hogy Jászay ténylegesen a hivatal vezetőjeként működött, különösen azért, mert a katonai titkárok többször váltották egymást. A kormányzati struktúra 1848. szeptemberi átalakulása után az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöki irodáján is tovább dolgozott, 1848 novemberéig. A szabadságharc kibontakozása után azonban az egyre erőszakosabbá váló eseményektől meghasonlott, a közszolgálatból kilépett, de erkölcsi kötelességének érezte, hogy a kivégzett Batthyány miniszterelnök özvegyét támogassa.

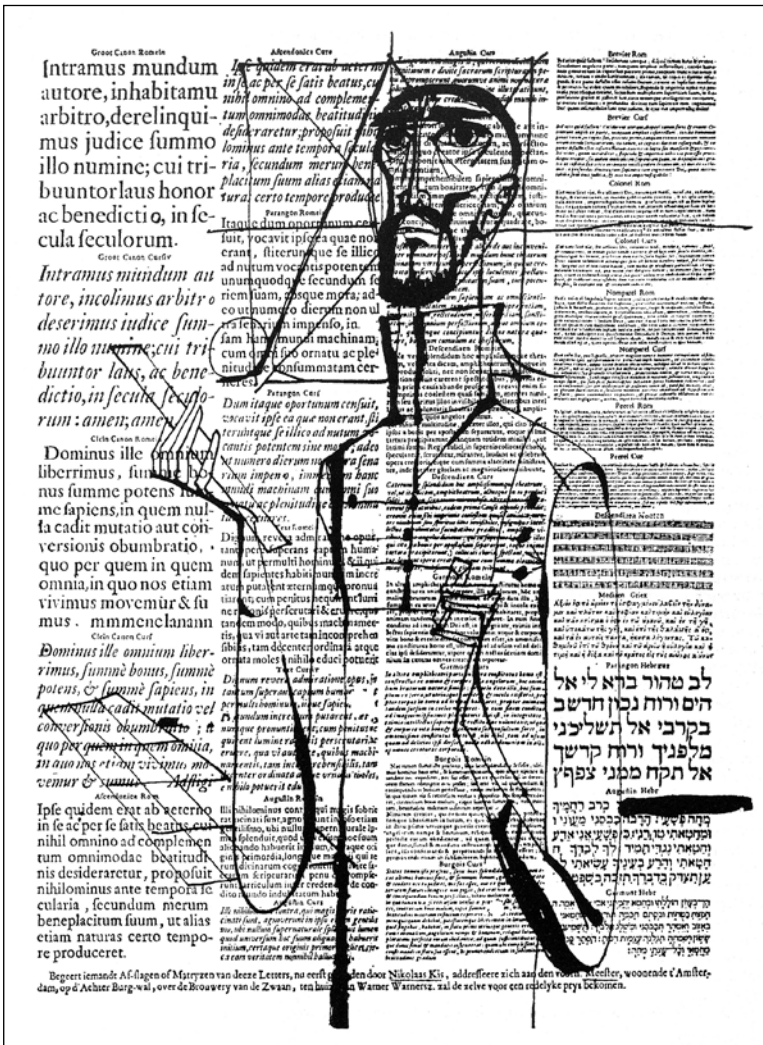
Jászay a szabadságharc bukása után visszavonult Abaújszántóra. Nem vett részt semmilyen társasági életben, erejét és idejét történeti kutatásokra koncentrált. Sajnos erre már kevés ideje maradt. 1852-ben – a poros levéltárakban való kutakodások egyfajta szövődményeként – tüdővérzést kapott, s december 29-én meghalt. A Magyar Tudományos Akadémián 1853. január 31-én Toldy Ferenc, a testület főtitkára mondott fölötte gyászbeszédet. Két év múlva ő rendezte sajtó alá Jászay másik fő művét, *A magyar nemzet napjai a legrégebb időkől az aranybulláig* c. monográfiát, amelyen a szerző a halála előtti három évben éjjel-nappal dolgozott. Jászay tudományos hagyatékát, kéziratait, jegyzeteit – mintegy negyven kötet terjedelemben – a Magyar Nemzeti Múzeum 1869-ben az örökösöktől megvásárolta. Félezer oldalas *Naplóját* pedig – amelyet 1828-tól, pataki jogász korától kezdve hun-szkíta írásjegyekkel (!) vezetett, s amelyben életének majd' minden szakaszáról, a hozzá közel álló személyekről részletesen szó van – Czékus László evangélikus lelkész fejtette meg, s az MTA segítségével az *Irodalomtörténeti*

zemplé

Közlemények 1894-1896. évfolyamaiban publikálta. Jászay Pál viszonylag rövid élete a történelem szolgálatában telt el, két vonatkozásban is. Köztisztviselőként cselekvő részese, alakítója volt a magyar történe-

lem kimagasló hatású és jelentőségű periódusának, a reformkornak és a '48-as forradalomnak, kutatóként pedig alapvető történeti források feltárásával, szakszerű elemzésével és értékelésével tette le névjegyét a magyar tudomány asztalára.

In memoriam Tótfalusi Kis Miklós, 1967, collage

Tamás Edit

A Bodrogköz tájmonográfiája

Tudományos életünk szereplői közül sokan büszkén vállalják szoros kötődésüket szülőföldjükhöz. Közéjük tartozott a közelmúltban tragikusan elhunyt Tuba Zoltán, az MTA doktora, egyetemi tanár, a Szent István Egyetem Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Növénytan és Ökofizikai Intézetének igazgatója. Tuba Zoltán Zemplén szülőtte, középiskolai tanulmányait a Sárospataki Református Kollégium (akkor Rákóczi nevet viselő) Gimnáziumában folytatta. Érettségi után került el Sárospatakról, kötődése azonban haláláig megmaradt a város, a táj, a Bodrogköz felé. Szellemi megújulásának energiája itt gyökerezett. Messzi földrészek kutatói kihívásai, nemzetközi szakmai sikerei közepette is vonzotta a Bodrogköz természeti, társadalmi értékeinek feltárása, feldolgozása, közzététele.

Tuba professzor természettudós volt. A TUDÓS emberek azon nagyszerűségével, amellyel egységében tekintette át világunkat, a környezetet és benne az ember alkotta műveket. S még valami fontosat éreznünk kell munkássága kapcsán: *„Ajánlom e könyvet a Bodrogköz egykor élt népének emlékére, jelenkori és jövőbeli lakóinak hasznára és örömére”* – írta a most ismertetett kötet ajánlásában az első oldalra. Érezzük a szó igazi jelentését: *örömére*. Talán azon ember nagyszerűsége köszön vissza ebből a szóból, akinek a szülőföld szeretete, kutatása, az alkotás valódi örömet okozott, s másoknak

is hasonló szellemi „örömöket” kívánt. Ez a lelkesedés érződött az ismerősök, a régi barátok, s az újonnan megismert kollégák, érdeklődők, az itt lakók irányában is. Ezt éreztem magam is 2006-ban, amikor Tuba Zoltán kapcsolatba került a Bodrogközi Művelődési Egyesülettel, céljaival, vállalt feladataival. A szakmai munkájában hosszú évek óta jelen levő Bodrogköz-kutatása ekkortájt lépett új, magasabb szintre. A professzor úr régi vágyát, elhivatottságát teljesítve, ekkor szólította meg a magyarországi tudományos élet vezető kutatóit s a pályájukon akkor induló fiatalokat, hogy a különböző tudományágak lehetőségeit felhasználva egy tájmonográfia kutató, alkotó és összegző munkájában részt vegyenek. Az általa megszólítottak jelentős része már évek óta tudományos kutatásai révén kapcsolódott a Bodrogközhöz, tagja volt a Bodrogközi Művelődési Egyesületnek, a Sárospatakon szervezett tudományos konferenciákon jelen volt. A Bodrogközi Művelődési Egyesület és a Tuba Zoltán által elindított kutatói szándékok 2006 nyarán szerencsésen találkoztak, s egy tudományos konferencián nagy nyilvánosságot is kaptak. *„A magyarországi Bodrogköz biológiai, földrajzi, történelmi és egyéb értékei”* című két napos konferencia Sárospatakon és Pácinban került megrendezésre a *Zemplén népessége, települései* konferenciasorozat 6. tanácskozásaként, Tuba Zoltán és e sorok írójának a szervezésében. A rendezésben

közreműködött a Bodrogi Művelődési Egyesület, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, a Szent István Egyetem MKK Növénytan Tanszéke, az MTA Miskolci Területi Akadémia Szakbizottsága és az MTA Ökológiai Bizottsága. Tuba Zoltánnak már a konferencia előkészítésekor határozott elképzelése volt arról, hogy az előadások anyaga, a legújabb kutatási eredmények egy kötetben megjelenjenek. A konferencia húsz előadásával szemben azonban a közelmúltban megjelent mű a 2006-ban Sárospatakon elhangzott előadásokat mind témában, mind terjedelmében többszörösen felülmúlja. A 2008 decemberében Tuba Zoltán szerkesztésében elkészült *Bodrogi* című tájmonográfia a Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány kiadása. Az Alapítványt Tuba Zoltán felesége hozta létre, így a kötet kiadásának teljes lebonyolítását lényegében az alapítók vállalták magukra. Az 1179 (+ 20 színes) oldalas művet a természetrajzi, történeti és gazdaságföldrajzi fejezetekben társszerkesztőként Frisnyák Sándor jegyzi.

A tájmonográfia – három bevezető tanulmányt követően – 12 fejezetben 66 tanulmányt tartalmaz. A szerkesztő a Bodrogi című írásában megfogalmazza a kötet vállalt feladatait: az Alsó-Bodrogi földrajzának és élővilágának bemutatását. Szirmai Orsolyával közösen jegyzett cikke mint földrajzi kistáját mutatja be a magyarországi Bodrogi. A Bodrogi – mint tudjuk – a politikai határok által Alsó- (magyarországi) és Felső-Bodrogi-re osztott. A földrajzi táj oszthatatlanságára tekintettel a kötet bevezető egységében Bogoly János tollából a Felső-Bodrogi természetrajzának legfontosabb jegyeiről is olvashatunk.

A kötet első egységének az első fejezetében a *Bodrogi természetrajzáról* szólnak Sümegi Pál, Lóki József, Félegyházi

Enikő, Vitányi Béla, Németh Ákos, Füleky György, Farkas Csilla, Flachner Zsuzsanna, Korecsny Károly, Boros László tanulmányai. Ők a Bodrogi geológiai felépítését, fejlődéstörténetét, képződményeit, felszínét, éghajlatát, talajait, vízrajzát, vízrendszerét mutatják be. A második fejezetben a szerzők a *Bodrogi történeti és gazdaságföldrajzát* dolgozták fel. Frisnyák Sándor, Boros László, Dobány Zoltán, Hajdú Zoltán, Tamás Edit, Kókai Sándor, Frisnyák Zsuzsa, id. Tuba Zoltán, Boros László, Valter Ilona, Dankó Katalin, Ringer István, Szörényi Gábor írásaikban a Bodrogi történeti földrajzával, településrajzával, közigazgatási földrajzával, a népesség etnikai viszonyaival, demográfiai jellemzőivel, a közlekedéssel, illetve a középkori településekkel, a régészeti és építészeti emlékekkel, a legújabb régészeti kutatásokkal foglalkoztak. A harmadik fejezetben a *Bodrogi néprajzáról* olvashatunk: Takács Péter a Bodrogi 18. századi népéletéről, Viga Gyula a bodrogi táj kiélésének formáiról, Boros László a halászatról foglalta össze kutatásait.

A kötet második nagy egysége a *Bodrogi élővilága és ökológiája*. Tuba Zoltán bevezető tanulmánya mellett a terület 19-20. századi élővilágának legismertebb kutatóival ismerkedhetünk meg. Utóbbiak közül a Sárospatakon is tanulmányokat folytató Hazslinszky Frigyes Ágostot (1818-1896), a Zemplén vármegye tisztii főorvosaként tevékenykedő Chyzer Kornélt (1836-1909), a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumának tanáraként ismert Egey Antalt (1903-1994) és a Sárospataki Református Tanítóképző tanáraként néhány évet itt töltő Hargitai Zoltánt (1912-1945) emelte ki a kötet szerkesztője. Az első fejezetben a *Növényvilágról* van szó. Tuba Zoltán, Jakab Gusztáv, Sümegi Pál, Egri Károly, Kiss

Keve Tihamér, Ács Éva, Szabó Katalin Éva, Farkas Edit, Kis Gabriella, Szirmai Orsolya, Nagy János, Czóbel Szilárd, Cserhalmi Dániel, Gál Bernadett, Szerdahelyi Tibor, Marschall Zoltán, Ürmös Zsolt, Fogarasi Gábor és Hidy Dóra írásai a botanikai és ökológiai kutatás történetétől kezdve a környezettörténet, a gombavilág, az alga-, a zuzmó-, a moha-, az edényes-flóra, a növénytársulások áttekintésén át folytatódik. Olvashatunk a florisztikai értékek bemutatásáról a hazai és nemzetközi védettségi nyilvántartások alapján. Megtudhatjuk, hogy a Bodroglak jelentősége nem csupán a több mint 800 edényes fajnak köszönhető, hanem a nagyszámú védett fajnak is. Külön bemutatják a Long-erdő vegetációját és a pácini kastélyparkot övező ártéri erdőt. Színes térkép segítségével tanulmányozhatjuk a Bodroglak vegetációs egységeit. Az *Állatvilág*ot bemutató fejezetben Hegyessy Gábor, Zsuga Katalin, Pekli József, Dévai György, Miskolczi Margit, Jakab Tibor, Müller Zoltán, Sárospataki Miklós, Dudás György, Gallé Róbert, Papp Viktor Gábor, Varga János, Uherkovich Ákos, Varga András, Harka Ákos, Puky Miklós, Schád Péter, Somlai Tibor, Nagy Károly, Béres István és Bihari Zoltán tanulmányait olvashatjuk. Ez a fejezet a kutatástörténet, a zooplankton közösség, a szitakötő-, a futóbogár-, a poszméh-, a pók-fauna, a tegzesek, a puhatestűek, a hal-, a kétéltű-, a hüllő-fauna, a madarak, az emlősök bemutatására vállalkozik. A következő fejezetben a *bodroglaki vizes ökoszisztémák kutatásának eddigi eredményeit* összefoglaló tanulmányt Czóbel Szilárd, Horváth László, Tuba Zoltán, Cserhalmi Dániel, Péli Evelin, Gál Bernadett, Szirmai Orsolya, Nagy János, Szerdahelyi Tibor, Grosz Balázs, Fogarasi Gábor, Rabnecz Gyula jegyzi. *A Bodroglak természetes árterének sajátosságait és*

jelentőségét Tuba Zoltán tekintette át. *A Bodroglak természet és környezetvédelme* fejezetben Bihari Zoltán, Tuba Zoltán, Mercsák József László, Firmánszky Gábor, Sallai Ferenc írását olvashatjuk. *A tájhasználat múltja és jelene* fejezetben Nagy Dezső, Farkas Szilvia, Kupi Károly, Molnár Géza, Koncsol László írása kapott helyet. *A (közel)jövőben* című fejezetben Mika János *A közeljövőbeli éghajlatváltozás sajátosságainak becslése a Bodroglak (tágabb) térségében* című írását olvashatjuk. Végül a *Művészszemmel a Bodroglakban* című záró részben Borsi Antal, Barnóth Zoltán, Ilnáth Marianna, Kormos Éva alkotásai és ifj. Tuba Zoltán fotói kaptak helyet. A tájmonográfia magyar, angol és szlovák nyelvű összefoglalókkal zárul. Ezt követi a mű nyolcvan szerzőjének bemutatása, majd húsz oldalnyi színes képmelléklet. A kiadvány minőségét jelzi, hogy a szerzők között tucatnyi akadémiai doktor, egyetemi tanár, kandidátus, számos PhD fokozattal rendelkező kutató található, akik munkahelyeik szempontjából hét egyetemet (Budapest, Debrecen, Gödöllő, Miskolc, Pécs, Szeged), három főiskolát (Eger, Nyíregyháza, Szarvas), négy MTA kutatóintézetet, hét további állami kutató intézményt, négy tudományos, illetve környezetvédelmi szervezetet, négy hazai és egy határon túli múzeumot, négy gimnáziumot és három gazdasági társaságot képviselnek. A kötet hiánypótló. A magyarországi Bodroglak természetrajzáról átfogó, önálló tudományos monográfia ez ideig nem jelent meg – olvashatjuk a kötet bevezetőjében a szerkesztő szavait. Ezzel a monumentális vállalkozással alapvetően megváltozott a terület kutatottsága, feldolgozottsága. Jelleget, műfaját tekintve előzmények nélküli alapozó munkát, természettudományos kistáj-monográfiát tettek a tudományos élet és az érdeklődők elé Tuba Zoltán és

munkatársai. A szerkesztő remélte, hogy vállalkozásával mind szemléletében, mind módszerében hagyományt teremt. A kötetet kézbe véve, beleolvasva, a professzor úrral beszélgetve érezhettük, hogy Tuba Zoltán azon nagyszerű tudósaink közé tartozott, akik büszkén vállalják a tájhoz emberi gyökerekkel és érzelmekkel való kö-

tődésüket. E példaértékű vállalkozással a szerkesztő (s jelentős részben szerző) bő fél évszázados Bodrogköz iránti rajongását álmodta meg és keltette életre. Az alázattal elvégzett nagyszerű munkát megköszönve fájdalmasan vesszük tudomásul, hogy a Bodrogköz-tájmonográfia Tuba Zoltán búcsúajándéka lett szülőföldjének.

(Bodrogköz. A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája, szerkesztette: Tuba Zoltán, társszerkesztő: Frisnyák Sándor. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány, Gödöllő–Sárospatak, 2008)

In memoriam Tótfalusi Kis Miklós, 1967, collage

Tusnádylászló

Maradandó emlék Kazinczy földjéről

Szép és érdekes művet tart a kezében az olvasó. Kováts Dániel *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája* c. munkája egy kisváros (a hajdani megyeszékhely) és a jelenleg hozzá tartozó települések (Károlyfalva, Rudabányácska, Széphalom) helyneveit gyűjtötte össze, s történeti topográfiáját tekintette át. Ércnél maradandóbb emléket állítva a hamarosan hétszázötvenedik születésnapját ünneplő városnak, azáltal, hogy megszólal minden rög, melyből az itteniek teste véttetett, melybe oly sokan visszatértek. Teték a dolgukat, valamit maguk után hagytak, és a fejfákon, az omlatag sírokon is horatiusi reményfény dereng: non omnis moriar (nem hal meg minden).

Mindez valóban benne van ebben a tudósi munkában, a rengeteg adatban, amelyet egy költői ihletésű, kiváló ember nyújt át a jelennek és az utókornak? Én benne látom, mert bár hatvan éve vagyok újhelyi lakos, a saját utcámról is minőségileg többet tudtam meg e könyv által, mint amennyit a helyi emlékezet őrzött. Porosodó, esendő, oly könnyen elmúlásörvénybe hulló iratok szólnak a múltról; a halottakban elégett idő elevenedik meg újra, lélekidézés történik – látszólag a „legszárazabb” adatok segítségével.

Mindig is szerettem a szótárak, lexikonok és hasonló jellegű könyvek tanulmányozását, mert az esendőség-létből kitekinthettem. Úgy éreztem, hogy a „rész szerinti” valóság mélyén végre meglátha-

tom a lényegét, az eszmét, mindazt, ami örök az adott jelenségben. Lám, a nagyon messziről nézve kicsinek látszó világunk is mily bonyolult! Mily nagyszerű, és mennyi és mennyi történés híre íródott bele „árulkodó” helyneveinkbe!

A számítógépek világában élünk. Valamit keresünk. Megjelenik a képernyőn a Föld, hazánk, városunk, akár egy utca is – térképek végtelen szövevénye, rengeteg adat a történelemből, de a kedves utca csak egy vonal, a szeretett otthon csak egy picit pont, és nincs tovább. Ez nem „világközpont”, hozzá nem fűződik világtörténelmi adat, hanem a mi közvetlen gyökerünk, az egyéné, az egyszerűé, nem az általános ember, nem egy nép teljes múltja jelenik meg előttünk Kováts Dániel bámulatos munkája által, hanem az a másutt, így összességében fel nem lehető mikrokozmosz, amely által lehetünk igazán a nagy egésznek is a részei. Ahol a szóbeli közlés elakad, segít az ernyedetlen szorgalom, a kitaró munka – a levéltári kutatás, amely által a mi közvetlen otthonunk kapcsolódik bele abba a lelki „világhálóba”, amely által szilárdabb lesz emberi méltóságunk, léttudatunk, mert olyan gyökerekre, emlékekre is rácsodálkozhatunk, amelyekről korábban fogalmunk sem volt. Gyermekkoromban egy idős embertől hallottam, hogy a Bathány utcában is kárt okozott az árvíz 1913-ban. A lexikonban megtaláltam ezt az évszámot és eseményt a Rákóczi utca

kapcsán. A tér és az idő koordináta-pontjait érzékeljük életünk során. „Logorare la vita” (elkoptatni az életet) – mondja az olasz, és ennek a nagy művelődésű népnek a gondolkodása, remek alkotásai azt hirdetik, hogy ez ne legyen igaz: jussunk el a magasabb minőségbe! Valójában erre törekszünk, ha szeretjük környezetünket, megőrizzük emlékeit, mert azok nem csupán szomorúságnak, meghasonlásnak, csalódásnak a tanúi, hanem a boldogságnak is, a magasabb minőségnek. Hazánk minden röge szent a számunkra, sőt, mindazok a helyek is, ahol népünk tiszta szellemi kincseit örökül hagyta az utódok számára. Van, ahol az ivadékokra indián sors vár, de a dülöneveket, a helyneveket a nyelvvel együtt tartják meg a jobb sorsot érdemlő testvéreink – nyelvtársaink (Nagyszébenben tanultam ezt az érdekes szót).

Volt idő, amikor erdélyi és felvidéki magyaroknak tartottam olasz és magyarórákat. Többen voltak, akik magyar nyelvtant alig-alig tanulhattak. Ezért tanulságos volt a számomra minden olyan jelenség, amelyet ösztönös ismeret, megézés alapján is remekül tudtak a tanítványaim, és az anyanyelvünk belső látása, lelkének ismerete segítette őket a tanulásban. Olykor pár perc alatt tisztáztunk kérdéseket, amelyeket idehaza sem szokás érinteni, mert a magas szintűnek hitt elmélet sokszor felfalja a gyakorlat örömét. Külön izgalmas kérdés a számomra, hogy tudják-e a tanítványaim azt, hogy a jelentéssel nem rendelkező helyneveinkhez hogyan illeszkednek határozóragjaink. A használatot mindenki remekül tudta, még a régi alakokat is (Pécsett, Győrött), de olyan tanítvánnyal még nem találkoztam, aki a szabályt is tudta volna. Történetesen azt, hogy belső helyhatározóragot kell használni, ha a településnév végződése m, n, ny, i, j (többnyire az r végződésű is ide

tartozik), a többi esetben külső helyhatározórag szerepel (Debrecenben, Tokajból, Ópályiba, de Miskolcon, Szerencséről, Regécre). Az idegen nevek esetében viszont mindig belső helyhatározóragot használunk. Ez utóbbi esetre voltam kíváncsi, és csakis ezért említettem rég volt városaink Trianon utáni új nevét. „Ezek milyen ragot kapnak a magyar beszédben?” – kérdeztem. Csodálkozva néztek rám a tanítványaim, és egyhangúan jelentették ki: „Mi azokat sohasem használjuk, ha magyarul beszélünk.”

A fenti útról jobb hazatérni. Olyan „kalandozásra” indulok, amely csak kezdete egy lehetséges hosszú szellemi hódításnak. A folytatást ki-ki végezze el a maga szórakozásának, szellemi kíváncsainak megfelelően! A Batthyány utca kapcsán 1902-ből találtam meg az első adatot. Majd arról értesültem, hogy 1910-ben utcánk hajdani lakói azt kérték, hogy a Bajza utcával kössék össze az övéket. Ugyanebben az évben egy villanylámpa felállítását is kérték. Általános iskolai kémiantanárként a Bajza utcában lakott, és különös izgalommal beszélt gyermekkori élményéről, arról, hogy a pincéjükben réges-régi koporsók is heverték. Mindez azért lehetett, mert valaha ott egy régi temető volt. 1964-ben egy útépítéssel foglalkozó szakemberrel utaztam Miskolcra. Tőle hallottam, hogy a főutca építése során több alkalommal sírokra bukkantak. Nem világos, hogy ezek a sírok és a Bajza utcaiak egy nagyon régi, esetleg középkori temető maradványai-e, mert a meglévő hivatalos dokumentumok szerint a Bajza utca építésekor a református temetőt megkímélték. A régi elbeszélés háttérében érdekes és tanulságos adatok bukkannak elő ebből a könyvből: „Evva-telek. 1902. A ref. temető és Evva telke között még kiépítetlen u. Bajza utca lesz”. Ki gondolta volna, hogy a mi utcánk régebbi, mint a Bajza utca?

Minél több adatot tud meg az ember, annál inkább kíváncsi további tényekre; ilyen a következő is: Felüljáró út, 1922: „a Berecki felé vezető és a vasúti töltés fellett elvonuló ú. n. felüljáró út a csehekkel közössé lett”. Ez is tény – vitathatatlanul könyörtelen igazság, mert egy bizonyos gázság értelmében a Rongyva hajózható folyóvá lépett elő. Erről a világ „főurai” döntöttek. Újhelyi létem elején ezt a helytörténeti hírt hallottam a legtöbbször, és ez győzött meg arról, hogy az igazságért küzdeni kell, még akkor is, ha a felszín mást mutat – gyalázatos és hazug mázt mutat. Így vésődött emlékezetembe az ártatlan kicsi patakunknak, a Ronyvának a szerintem sértő megnevezése, amely nem is a kis patakra, hanem inkább a rongy-emberekre utalt. A kétségbeesés jelét láttam benne. Több mint fél évszázad után a Kováts Dániel könyvéből elővillanó emlék győzött meg tévedésemről. Ebben szerepel az 1871-es adat: „Rongyvára járó”. Mit érezhettek elődeink 1922-ben és a következő években, amikor az emberemlékezet óta magyar városban közös cseh-magyar úton kellett járniuk, és a szomszéd utca lakója idegen állampolgár lett? Háborús sebek sajogtak a lelkekben. Az érzéseket talán már árnyalni sem tudták. A Köztemető felső részén ezernél több első világháborús halott síremléke katonásan állt akkor, most megdőlvén menetelnek a felkelő nap felé...

Túl messzire mentem? Saját emlékeimet akarom-e idézni, vagy egy könyvről írni? Azt hiszem, ennek a könyvnek nagy érdeme az is, hogy az adatok olyanok, mint a kicsi kavicsok, homokszemek, a lélekbe hullanak, és az emlékek gyöngykagylója termi a maga kincseit. A könnyekből erőt merítünk, mert látnunk kell, hogy megtöretés és megaláztatás után is tudunk élni. Emberi nagyság szép és örök tanúságtétele van egy-egy szinte feledésbe hulló

dűlőnév mögött. Ilyen lelkülettel olvasom ezt a könyvet. Elidegenedett világunkban a létfolytonosságunk örömhíreit mondják el a sok esetben szürkének, esetlegesnek látszó tükörcserepek, mozaikdarabok. Csak látni kell, rá kell csodálkozni egy-egy különös névre, adatra, és elindulhat – elkezdődhet saját létünk, múltunk egyedüli regénye. A tűnt idő nyomában úgy haladunk, hogy pontos útikalauzunk van. Tudom, sok esetben egy-egy pislá fény küldi végsőnek hitt sugarát, de így a társakkal együtt egyre inkább oszlik a titok homálya. Megtörik az elmúlás jege, bilincse, és beköltözik szívünkbe a megmaradás hite és reménye.

Örömmel mondom, hogy még nem „zárkóztunk fel” teljes lendülettel a természetet felfaló, pusztító „modern” társadalomhoz. A halál „civilizációja” itt még nem győzött minden szempontból. Ám bizonyos „eredményei” már vannak, a kór terjed, és a kár növekszik. A Long-erdőt már Kossuth Lajos is védelmezte. A mostani rendőrség kevesebb eredménnyel. Boldogan olvasom az ősi fákról szóló híreket, adatokat: a Long-erdőben Waldbott báró a fákat (a rendkívülieket) állítólag a gyermekeiről nevezte el. „Mária-fa: 150-200 éves fehér nyár, mellmagassági kerülete 512 cm.” Mélyút: vízmosásban vezető út a Szava-hegy alatt: 1802: „in via profunda Mély út dicta”. Mily szívesen járok arra családtagjaimmal, rokonaimmal együtt, mintha egy jobb és tisztább világba érkeznék!

Nem tudom, városunk hány lakója indul el az emlékezés fonalán e könyv segítségével. Azt kívánom, legyenek egyre többen, mert becses munka ez nem csupán nekünk, hanem az egész magyar nyelvű közösségnek. Ihlető hatása, hogy bárhol éljen is az olvasó, ébredjen fel benne az érdeklődés saját szülőhelyének, lakhelyének, településének hasonló nevei iránt. Lássá meg, hogy a régiek emlékezetéből,

a megsárgult lapokról nem esetleges, feledésre ítélt nevek bukkannak elő, hanem a múlt tanúi szólítják meg. A lét-karavánúton haladó ősokeket magával sodorta az idő szele, de van, ami megmarad: épp ezek a látszólag egyszerű, de felsugárzó nevek.

A történelem során Sátoraljaújhely hol az erdélyi fejedelemséghez, hol a Felvidékhez tartozott. Így ez a hely valamelyest innen is, onnan is megmaradt, akár egy

„emlék-kövecske”. Itt a magyar nyelvűség, az ősi hagyomány, létünk folytonossága (ha bizonyos szempontból töredezetten is) Árpád fejedelem óta a mai napig fennáll. S bár nem tudhatjuk, mire ébredünk a következő reggel, legyen reménységünk forrása Kováts Dániel legújabb könyve! Sok múlik az ilyen munkákon, mert a lelki sivatagosodás veszélye legalább olyan nagy, mint a természetet fenyegető – földrajzi.

(Kováts Dániel: Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája. A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek VI., Sátoraljaújhely, 2008. Szerkesztőségünk felhívja a figyelmet a most ismertetett mű tematikai-módszertani előzményeire is: Kováts Dániel: Az abaúji Hegyköz helynevei. A Sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Füzetek IV., Sátoraljaújhely, 2000; Balassa Iván – Kováts Dániel: Sárospatak határának helynevei. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 33., Sárospatak, 1997; Balassa Iván: Sárospatak történeti helyrajza a XVI-XX. században, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc-Sárospatak, 1994)

Baják László

Zempléni epitáfiumok a Magyar Nemzeti Múzeumban

A közelmúltban jelent meg a Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékeiről szóló feldolgozás, amelyet e sorok írója rendezett sajtó alá. A kötetben közölt, a raktárak mélyéről előbányászott több mint félszáz epitáfium többsége eddig még a szakmai közönség előtt is ismeretlennek számított. A teljes fennmaradt magyarországi emlékanyagot figyelembe véve igen korainak számító, mintegy tucatnyi 17. századi darab között olyanok is akadnak, amelyek számot tarthatnak a zempléni, illetve sárospataki közönség érdeklődésére.

Bevezetésként néhány szót a címeres halotti emlékekről (epitáfiumokról). A kötet, mellőzve pl. a csak feliratos emlékeket, a címeres epitáfiumok három típusával foglalkozik. A *halotti zászlókkal*, amelyeknek az újkorra kialakult mindkét fő típusát meghordozták a temetési menetben, majd az egyiket az elhunyt sírja fölé függesztették, míg a másik rúdját összetörve a koporsó mellé, a kriptába tették. A többnyire fából faragott és festett *címeres epitáfiumokkal*, amely, miután szintén meghordozták a temetési menetben, a templom falára függesztve emlékeztette az élőket és képviselte az elhunytat az istentiszteleteken. Végül a sokszor nagy számban készített, selyemre és papírra festett *halotti címerekkel*, amelyek a reprezentatív temetések alkalmi dekorációjául szolgáltak.

Az első ilyen emlék, a Sárospatak történetében meghatározó szerepet játszó serkei Lorántffy család utolsó sarjának halotti

címere, amely egy 30×41 cm nagyságú fekete papírlap ovális fehér középmezéjében mutatja a festett címert. Ezt fehérrel festett felirat veszi körül, a sarkokban a halált jelképező egy-egy fehér tulipánnal. A felirat a rövidítések feloldásával: *Ins(ignia) Illustr(issimae) et Magn(i)ff(ici)cae D(ominae) Cath(a)r(i)nae Lorandfi de Serke Viduae Illustr(issimi) ac Magn(i)ff(ici) D(omini) St(e)ph(a)ni Apafi de Apanagyfalva. Ob(it) 29. Apr(ilis) A(nn)o 1681. AEt(atis) S(uae) Cur(rente) 65. (!)* Magyar fordításban ez így hangzik: „A méltóságos és nagyságos apanagyfalvi Apafi István úr özvegyének, a méltóságos és nagyságos serkei Lorántffy Katalin úrnőnek a címere. Meghalt 1681. év április 29-én, a 65. évében járva.” Megjegyzendő, hogy a szöveg tévesen írja az elhunyt életkorát, mivel Katalin életének 67. évében halt meg. A felirat azonban ezen a helyen sérült és javított, azaz lehet, hogy a hibás számjegy egy téves javítási kísérlet eredménye.

A címer szélesen szegélyezett csücskös pajzs bordó (= vörös) mezejében fatörzsből kinövő két zöld hársfalevél. A sisakdísz megismétli a pajzs ábráját. A sisaktakaró vörös-arany. Ősi nemzetség ősi címere ez, ugyanis a Lorántffy család már a 12. századtól fogva ismert Ratold (= Rátót) nemzetségből származik, amelynek a címere vörös mezőben lebegő arany hársfalevél volt. A címer első ismert előfordulása Miklós országbíró 1238. évi pecsétjén, szintén igen korai. A címer később, a magyar

címerfejlődésben egyébként megszokott módon természetesebbé alakult, és a Lorántffy címerben már két zöld hársfalevél egy fatörzsből hajt ki. Érdekességként megemlíthetjük, hogy a címerfestő, talán figyelmetlenségéből először három hársfalevelet festett, amelyet utólag korigált.

Lorántffy Katalin Sárospatakon született 1614. október elején Sárospatak urának, Lorántffy Mihálynak második feleségétől, csíkszentmihályi Andrassy Katalintól. Lorántffy Mihály alig egy hónappal élte túl legkisebb lányának születését. Katalinnak, a zeleméri Kamarás Borbálától (†1609) származó idősebb féltestvérei közül Zsuzsanna 1616-ban I. Rákóczi György későbbi erdélyi fejedelemhez, míg Mária (†1621) 1620-ban Rákóczi György testvéréhez, Zsigmondhoz ment feleségül. Lorántffy Katalin első férje, karatnai Alia Sámuel, Küküllő vármegyei főispán (1635-1638) volt, akitől Mária nevű lánya született. Alia Sámuel 1638-ban meghalt, ezért Katalin a fejedelemasszony rosszállása ellenére másodszor is férjhez ment, mégpedig Apafi Mihály későbbi erdélyi fejedelem öccséhez, Apafi Istvánhoz. Négy gyermekük született: Mária, Zsuzsanna, György és Miklós. Apafi mint a fejedelem udvari embere 1657-ben elkísérte II. Rákóczi Györgyöt a lengyelországi hadjáratára, aki azonban a kudarc után a rokonát egy évtizedre a lengyelek kezén hagyta túsznak. Apafi, miután saját pénzéből a fogságból kiváltotta magát, még visszatért Erdélybe, de röviddel utána, 1668. április 5-én meghalt a fogarasi várkastélyban. Az ismét özvegyesre jutott Katalin végül 1681-ig élt. Sajnos nem tudjuk biztosan, hogy Katalint hol temették el, bár valószínű, hogy sírját az Apafi család almakeréki kriptájában kell keresni. A halotti címer eredete jelenleg csak gróf Hadik Ágoston gyűjteményéig követhető vissza. Hadik, az 1849. évi szabadságharc ezredese ugyanis 1867-ben a

könyvtára és a térképgyűjteménye mellett több halotti címert, köztük Lorántffy Katalinét is az MTA-nak ajándékozta. Később az MTA könyvtára a címereket továbbadta az 1896 és 1934 között az épületben működő Magyar Történelmi Képcsarnoknak, amely végül újra a Magyar Nemzeti Múzeum része lett.

A következő két emlék, II. Rákóczi György erdélyi fejedelem halotti zászlaja és felesége, somlyai Báthory Zsófia epitáfiumcímere közül sajnos már csak az utóbbi van meg. Báthory Zsófia emléke közismert, a Nemzeti Múzeum letétjeként jelenleg is látható a sárospataki várkastély állandó kiállításán. 95 cm magas és 154 cm széles ovális, kartus alakú fából faragott festett epitáfium ez, amelynek keretezését későreneszánsz jellegű, áttört faragású virágos gyümölcsös girlandok, valamint kétdalt és alul középen plasztikus kerubfejek alkotják. A keret domborművű címet és körülötte rátétes betűkből kialakított feliratot fog körül. A felirata: *Principissa Sophia Bathory. de Somlyo. 1681.* azaz „somlyai Báthory Zsófia fejedelemasszony, 1681.” A címer az Erdélyi fejedelemségnek a Báthoryak boglárpajzsával kiegészített címere. A hercegi (fejedelmi) koronával fedett boglárpajzs vörös mezejében a farkas- (ill. sárkány-) fogas Báthory címer, amelyet a néhai Sárkányrend sárkánya övez. A nagypajzs pajzsfőjében jobbra arany nap és balra ezüst hold van. A pajzs hasított alsó részén, az egyszer vágott jobb oldal vágóvonalából arany mezőben fekete sas növekszik, míg az alsó vörös mező üres. A baloldali vörös mezőben hét ezüst bástya áll.

Az 1629-ben született Zsófia Báthory András és Anna Zakrzewska lányaként a Báthory család utolsó sarja volt. 1643. február 3-án Gyulafehérváron ment feleségül II. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez. 1661-ben, a fejedelem halála

után, a fiával, I. Rákóczi Ferencsel (*1645) együtt a magyarországi birtokaira költözött, rekatolizált és az erőszakos ellenreformáció itteni vezéralakja lett. 1671-ben hatalmas váltságdíj fizetésével, és azzal, hogy a váraiba császári katonaságot fogadott megmentette a Wesselényi-féle összeesküvésbe keveredett fia életét. Munkács várában halt meg, ahonnan a testét 1681. március 1-jén átvitték Kassára és a ferencesek Szt. Antal kápolnájában ravalatozták fel. 1681. március 16-án az általa építtetett kassai jezsuita templom kriptájában, a fia mellé temették el. Az epitáfium évszáma szokatlan módon nem a halál, hanem a temetés idejét tükrözi, ami arra utalhat, hogy az elhunyt rangjához képest egyébként szerény epitáfium csak a temetés után készült el. Érdekes továbbá, hogy míg Báthory Zsófia halotti emlékét ismeretlen időben eltávolították a helyéről, addig I. Rákóczi Ferencé ma is a volt jezsuita (1811-óta premontrei) templom falán függ. A Magyar Nemzeti Múzeum az Ernst Múzeum 1939. évi aukcióján vásárolta meg. Sárospatak története szempontjából Báthory Zsófiánál is fontosabb a kalandos sorsú II. Rákóczi György erdélyi fejedelem személye. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna legidősebb fiaként született 1621-ben. 1640-ben már váradi főkapitány és Bihar vármegye főispánja, majd 1646-1648 között Borsod vármegye főispánja volt. Bár az apja már 1642-ben fejedelemmé választotta, de az ifjabb Rákóczi ténylegesen csak apja halála után, 1648. október 11-én foglalhatta el a fejedelmi széket. Török hűbéresként szinte nagyhatalmi ambíciói voltak. 1653-ban fennhatósága alá vonta Moldvát és Havasalföldet. 1657-ben a lengyel trón megszerzéséért indított hadjáratában elfoglalta Varsót, de miután a svéd szövetségesei cserbenhagyták, kénytelen volt visszavonulni. Rákóczi ugyan hazajutott

Erdélybe, de a serege útközben a tatárok fogságába esett. A Rendek akkor török nyomásra Rhédey Ferencet választották fejedelemmé, de Rákóczi 1658-ban visszaszerezte tőle a hatalmat. Legyőzte az ezt követően fejedelemmé választott Barcsai Ákost is, de végül 1660. május 22-én Szászfenes és Gyalu között vereséget szenvedett a budai pasától, és hamarosan belehalt az itt szerzett fejsébe. A sárospataki vártemplom családi kriptájában temették el 1661. április 24-én. A kriptát később a Rákócziak habsburgiánus ellenségei teljesen feldúlták, ám különös módon a templom falán függő pompás halotti zászlaja megmaradt, igaz, hogy megléte a 20. századra a feledés homályába merült. A vártemplom sírjait, köztük a feltételezett Rákóczi kriptát feltáró és az itteni halotti emlékeket publikáló Gervers-Molnár Vera pl. nem tudott róla, hogy a halotti zászló sokáig a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményét gazdagította, egészen a második világháború végéig, amikor is végleg nyoma veszett. A vörös selyemdamszt zászlón Erdély és a Rákóczi család címere, valamint mindkét oldalán a fejedelem erényeit és vitézségét dicsőítő, a halálát leíró hosszú arany betűs felirat, illetve egy 24 soros disztichonban írt epitáfiumvers volt. A zászló latin feliratait csak Szirmay Antal *Notitia topographica, politica inclityi comitatus zempleniensis* című 1803-ban Budán megjelent munkájából ismerjük. Sajnos a zászlóról eddig se rajz se fénykép nem került elő.

A rongyolt zászlót a sárospataki vártemplom karzatáról még 1807-ben, azaz igen korán Dellevaux kamarai tanácsos juttatta a Nemzeti Múzeumba. Később a Régiségtár időről-időre megjelentetett vezetőiben rendszeresen megemlékeznek róla. Az utolsó, 1938-as kiadás szerzője már csak zászlótöredékről ír, bár nem kell apró töredékre gondolnunk, mivel a Múzeum

többi méretes halotti zászlajával együtt függött a Régiségtár folyosóján. A sorsát csak találgathatjuk. Bárányné Oberschall Magda 1945. évi jelentése szerint pl. „... a Múzeum értékes textil és fegyveranyaga, ami a nedvesség miatt a pincébe nem volt menekíthető... egy földszinti szobába voltak elhelyezve, amely szobának ablakai homokzsákokkal voltak eltorlaszolva, ajtajai pedig szigorúan el voltak zárva. Az ostromot követő zavaros időkben ezt a textilanyagot szétdúlták” (ti. a szovjet katonák). Teljesen azonban az sem zár-

ható ki, hogy az 1945. januári tűzvészben pusztult el. Az ideiglenes műtárgyraktárnak használt lapidárium állítólag az illegálisan behatoló szovjet katonák által eldobott cigarettacsikkól lobbant lángra és égett porig.

Végül Kossuth Lajos halotti címeréről kell megemlékeznünk, akinek Zemplén megyei kötődése közismert. Kossuth Lajost halála után a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában ravatalozták fel. A ravatalt díszítő halotti címere innét került a gyűjteménybe.

(Baják László: A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei, MNM, Budapest, 2007. Bibliotheca Humanitatis Historica, XIX. köt.)

Don Quijote, 1967, tusrajz

Számunk szerzői

Agárdi Péter 1946-ban született Budapesten. József Attila-díjas irodalomtörténész, az irodalomtudomány kandidátusa, a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar tszv. egyetemi tanára, intézetigazgató; az MTA Filozófiai Kutatóintézete Lukács Archivumának tudományos főmunkatársa.

Baják László 1961-ben született Budapesten. Történész-heraldikus-muzeológus, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa.

Bolvári-Takács Gábor PhD 1967-ben született Sárospatakon. Történész, művelődésszervező, jogász, a Magyar Táncművészeti Főiskola habilitált főiskolai tanára, lapunk főszerkesztője.

Gábori Kovács József 1983-ban született Sajószentpéteren. Költő.

Kántás Balázs 1987-ben született Budapesten. Költő, műfordító.

Kis Gábor 1980-ban született Debrecenben. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának PhD-hallgatója.

Kovács Henrik 1979-ben született Budapesten. Néptáncpedagógus, a Magyar Táncművészeti Főiskola adjunktusa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem PhD-hallgatója.

Kőhádi Zsolt 1942-ben született Budapesten. Filmtörténész, kritikus, a Magyar Nemzeti Filmarchívum ny. munkatársa.

Lázár Bence András 1989-ben született Szegeden. Költő.

Popély Gyula 1945-ben született Abarán. Történész, az MTA doktora, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának habilitált egyetemi docense.

Szűk Balázs 1960-ban született Egerben. Médiakommunikátor, a Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola óraadó tanára, a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának PhD-hallgatója.

Tamás Edit 1968-ban született Sárospatakon. Történész-muzeológus, geográfus, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumának főmuzeológusa, lapunk szerkesztőbizottsági tagja.

Tusnád László 1940-ben született Mátészalkán. Költő, műfordító, irodalomtörténész, az irodalomtudomány kandidátusa, a Miskolci Egyetem Comenius Tanítóképző Főiskolai Kar (Sárospatak) főiskolai tanára.

Vámosi Katalin 1966-ban született Miskolcon. Művészettörténész, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumának munkatársa.

Váradi-Kusztos Györgyi 1978-ban született Dicsőszentmártonban. Irodalomtörténész, a nagykőrösi Arany János Református Gimnázium tanára, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának PhD-hallgatója.

Völgyesi Orsolya PhD 1968-ban született Budapesten. Irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

Cantata Profana, 1966, színes rézkarc, aquatinta